

Shreemad Bhagvatam

Shastaskand<sup>ghah</sup>ah (6)

ॐ

पठयन्तः

ॐ



अथ  
षष्ठ स्कंधः



भा० ष०  
९

**श्रीगणेशायनमः॥** पुण्याख्येन सहैकनामसिंहो विराजते॥ यन्नादतः पलायंते महकल्मषकुंजराः॥ विसर्गसंभ  
वान्जीवान्स्वमर्यादासंस्थितान्॥ विष्णुपात्यखिलैरूपैरित्येवं पंचमस्थितं॥ २॥ अध्याये कोनविंशत्यावष्टे पोषणमुच्यते  
अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षलक्षणां॥ ३॥ अजामिलो मनुष्येषु महापापो यथावित॥ विश्वरूपादिधात्री यतथा देवेषु वास  
व॥ ४॥ अजामिलस्य भक्तत्वं विष्णुदूतैर्निरूपितं॥ संकेतभगवन्नामपुत्रस्ते हानुषंगजं॥ ५॥ इंदोपि भगवद्भक्तः सख्येनोपे  
द्रसेवकः॥ तदधीनसुरेश्वर्यशत्रुनिर्जयजीवितः॥ ६॥ तत्रादौ त्रिभिर्ध्यायेरजामिलकथाच्यते॥ विश्वरूपकथाषड्वि

**राजोवाच॥** निर्वृत्तिमार्गः कथितश्चादौ भगवता यथा॥ क्रमयोगो पलब्धेन ब्रह्मण्यदसंसृतिः॥ १॥

इंद्रोऽप्युक्तयेतत्तः॥ ७॥ इंदुस्यैव तु दोषोक्तोऽप्युक्ताख्यानंततोऽपि॥ द्वाभ्यां च महदाख्यानमेवं प्रकरणक्रमः  
॥ तत्रादौ प्रथमे विष्णोर्दूतैः॥ पातकिमौ चने॥ तत्पापरव्यापनायोक्तं॥ याम्येह मीदिलक्षणां॥ ८॥ अथ षष्ठमस्कंधो  
वाख्यायते॥ पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं निरंतरोक्तं नरकपरिहारोपायं पृच्छति॥ निर्वृत्तिमार्ग इति षड्विः॥ आदौ द्विती  
तीयस्कंधे वैष्णवरंयासीत्यादिना॥ भगवता त्वया यथा यथावत्॥ येन मार्गेण क्रमेण योगोऽर्चिरादिप्राप्तिः तेनो  
पलब्धो ब्रह्मा तेन सहा संसृतिर्माही भवति॥ ब्रह्मण सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरेः॥ परस्याते कृतात्मानः प्रविशंति  
परंपदमिति वचनात्॥ १॥

९



भा० ष०

२

त३

भद्रात् २

परिहरति ४

यस्मादेवं तस्मात्पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यत्नेन कदा मृत्योः पुरैव तवापि अविपद्यता अग्नियमाणेन देहेन  
यद्वा अविपद्यन् विपत्तिरहितो यावत् यतात्मना संयतेन मनसा तत्रापि आशु अन्यथा चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्ह  
तीति हे गुरो पापत्रे तत्र च पापस्य महत्त्वमन्यत्वा वेद्यत दनुरूपे प्रायश्चित्ते यत्नेन रुजो रोगाणां निदानवित्  
यथावेद्यः तदनुरूपं चिकित्सेन त दत् ॥ ७ ॥ अत्र चोदयति द्वाभ्यां ॥ दृष्ट्वा जडडादिश्रुतं नरकपातादिताभ्यामा  
तस्मात्पुरैव अविपद्यता पापनिःकृतौ यत्नेन मृत्योरविपद्यतात्मना दोषस्य दृष्ट्वा गुरुत्वाद्यवयथाभिषकुत्ति  
कित्सित रुजो निदानवित् ॥ ७ ॥ राजेवाच ॥ दृष्ट्वा श्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनो हितं करोति भूयो विवशः प्रा  
यश्चित्तमथो कथं ॥ ८ ॥ क्वचिन्निवर्तते भद्रा क्वचिच्चरति तत्पुनः प्रायश्चित्तमथो पापं मन्ये कुंजरशोचवत् ॥  
श्रीवाच ॥ राय गिरु वाच ॥ कर्मण कर्मनिहारेण ह्यात्यन्तिकं दृश्यते अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तविमर्शिनं ॥ १० ॥  
त्मनः पापमहितं जानन्नपि भूयः प्रायश्चित्तानंतरं करोति अथो अतः कारणतद्वा दशादिकथं प्रायश्चित्तं तेन स  
मूलस्य दोषस्या निवृत्तेः निवृत्ते वा पुनश्च पापप्ररोहो योगादिनिभावः ॥ ९ ॥ किंच क्वचिक्वदाचिदपापान्निवर्तते क्वचि  
त्तदेव पुनश्चरति यथा कुंजरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनी करोति तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारत्वेन नरकपातस्या  
वस्य भावित्वात् प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति ॥ १० ॥ कर्मण कृच्छादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निहारेण नाश आत्यन्तिकः समू  
लानहीष्यते अविद्वानधिकारी यस्मिन् न तस्य भावस्तत्तं तस्मात् अतो विद्यया नाश भावान्नेष्ट पितस्मिन् पापेन तत्संस्कार  
णपापान्तरस्य पुनः प्ररोहो भवत्येव किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तदाह प्रायश्चित्तं तु विमर्शिनं ज्ञानं ॥ १० ॥



त्रैगुण्यस्वर्गादिसुखं तदेव विषयं प्राप्य यस्य नलीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुनः पुनर्गुणसर्गः भोगार्थं देहं भूषणं मार्गः  
सच कथितं ॥ तृतीये दक्षिणे नयथार्थं मणः पितृलोकं व्रजं तित इत्यादिना ॥ २ ॥ अनुवर्णिता निरनरा ध्याये ॥ ३ ॥ व्याख्या  
तश्चतुर्थस्यादौ यतः यस्मि ॥ ४ ॥ द्वीपादीन् भगवतो लक्षणातो मानतश्च परमंडलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवरणं चेदं

प्रवृत्ति लक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने ॥ यो सावलीन प्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः ॥ २ ॥ अधर्म लक्षण  
नाना नरकाश्चानुवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्च व्याख्यातश्चाद्यः स्वायं भुवो यतः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतो ज्ञानपादो वैश्वस्त  
चरितानि च ॥ द्वीपवर्षसमुद्रादिनद्यद्यानवमस्यतीन् ॥ धरमंडलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषा  
विवरणं च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ४ ॥ अधुनेह महाभाग यथेव नरकान्नरः ॥ नाना गत्या तनान् नया तन्मेवा  
ख्यातुमर्हसि ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ न चेदिहैवोपचितिं यथा हसः कृतस्य कुर्यान्मन उक्तिपाणिभिः ॥ ध्रुवस  
र्वे प्रत्यनरकानुपैतियेकीर्तिता मे भव तस्मिन्मया तनाः ॥ ६ ॥ संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत तथारव्यातमित्यर्थः  
॥ नाना गत्या तनायेषु तान् नरकान् यथा येनोपायेन नेयात् गच्छेत् ॥ तन्मेऽधुना व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ तत्र तावन्मन्वाद्यु  
क्तं प्रायश्चित्तं विना नरकादुर्निवार इत्याह ॥ न चेदिति द्वाभ्यां ॥ मन उक्तिपाणिभिः ॥ मनोवाक्कायेः कृतस्याहसत्तेरेव  
इहैवोपचितिं प्रायश्चित्तं विनो कुर्याच्चेत्तर्हि पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति ॥ मे मया भवतः कीर्तिताः ॥ तिग्मादरुणा

यातना येषु तान् ॥ ६ ॥



भा० ष०

3

तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पंथा भक्तिमार्गः यतः हेतुः ॥ हेतुत्वे हेतुः ॥ अकुतश्चित् विघ्नादेर्भयं यस्मिन् तदेवाह  
सुशीला कृपालवः ॥ साधवो निष्कामाः यत्र यास्मिन् मार्गे धर्मा निष्ठाः ॥ अतो न ज्ञानमार्ग इवा सहायतानि मितं भयं नापि  
कर्ममार्गवत् ॥ मत्सरादियुक्तेभ्यो भयमिति भावः ॥ १५ ॥ भक्तेरन्य निरपेक्षत्वमुक्तं कृष्णादिति भक्तिं विना न शोधयतीत्य  
सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः हेतोः कुतो भयः ॥ सुशीलाः साधवो यत्र नास्य रागपरायणाः ॥ १५ ॥ प्रायश्चित्त  
निचीर्णनिनारायणपराङ्मुखम् ॥ न निष्पन्नं तिराजं द्रसुराकुंभमिवापगाः ॥ १६ ॥ सकृन्ननः कस्मपदारविंद  
यो निवेशितं तद्गुणरागियैरिह ॥ न ते यमं पाशं भूतश्च तद्गुणस्वप्ने पि पश्यति हि वीर्णं निष्कृताः ॥ १७ ॥ अत्र  
चादहरती ममिति हासपुरातनं ॥ दूता न विस्मय मयोः संवादं तन्निबोध मे ॥ १८ ॥ कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्वा  
सी पतिरजामिलः ॥ नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥ वंद्यं कृतं कैतवैश्वोर्ये गीर्हितां वृत्तिमाप्ति  
तः ॥ विभ्रकुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥ १९ ॥ एवं निवसेत स स्यत्तालयानस्य ॥ तत्सुतान् ॥ कालो  
दाप्रायश्चित्तानीति ॥ महताप्यशोधकत्वे दृष्टं तमाह ॥ सुराकुंभमापगा इवेति ॥ १६ ॥ भक्तिस्त्वयापि पुनात्येवेत्याह  
सकृदिति ॥ न स्यगुणेषु रागमात्रमस्ति न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः ॥ तावत्तैव वीर्णं निःकृतं प्रायश्चित्तं यैः ॥ १७ ॥ इममर्थ  
मिति हासेनोपपादयति ॥ अत्र चेति ॥ मे मतः ॥ १८ ॥ कान्यकुब्जे पुरे दास्याः पतिनाम्ना अजामिलः ॥ वंदीग्रहेण अज्ञैश्च दूते  
न कैतवै चंचनादिभिश्च वृत्तिं जीविकां विभ्रत् पुष्पम् ॥ यातयामास ॥ १९ ॥ आपुषः संवधी महान् कालोऽ

三



तत्रुनित्यप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति सदृष्टं तस्माद्देनेति॥ पथ्यमेवान्नममत्तः पुरुषात्पुत्र्यायाधयोनिवाधंते  
तथा नियमादिकतां हेमायुतत्त्वज्ञानाय समथो भवति॥ ११॥ एतदेव विप्रदयति ह्यभ्यां॥ तपसा एकग्रेण मनस  
श्रद्धया च ऐकाग्र्यपरमं तदिति स्मृतेः॥ ब्रह्मचर्येण ह्यग्रेण॥ तदुक्तं॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं  
संकल्पो ध्यावसायश्च क्रिया निर्वृत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यं मेतदेवाष्ट

नाममत्तः पथ्यमेवान्नं व्याधयोभिभवन्ति हि॥ एवं नियमकृद्राजन्मैः हेमाय कल्पते॥ ११॥ तपसा  
ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन वा॥ त्यागेन सत्येण च॥ अभ्यासेन नियमेन च॥ देहवाग्बुद्धिजं धीराय  
मज्ञाः श्रद्धयान्विताः॥ क्षिपंत्य धं महदपिवेणुगुल्ममिवानतः॥ १२॥ केचित्केवलं लयाभक्त्या वा सुदे  
वपरायणाः॥ अंधधुन्वंती कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः॥ १३॥ न तथा ह्यधवान् राजन्स्येतत्तप  
आदिभिः॥ यथा क्लृप्तार्पितप्राणस्तत्पुरुषनिषेवयो॥ १४॥

लक्षणमिति॥ शमो मनसो नियमनं दमो वाह्येन्द्रियाणां त्यागो दानं यमो हिंसादिः॥ १२॥ अस्यातिदुःकरत्वात् मुख्यमेवा  
न्यत्प्रायश्चित्तमाह॥ केचिदित्यनेनैवं भूता भक्तिप्रधाना विरता इति दर्शयति॥ केवलं लयात्तप आदि निरपेक्षया॥ वासुदे  
वपरायणा इति॥ नाधिकारि विशेषण इति मेतत्॥ किं त्वनेषामश्रद्धया तत्राप्रवृत्तेरर्थान्नेष्वध्यायवसानादनुवादमा  
त्रम्॥ १३॥ एतच्च ज्ञानमार्गोदपि श्रेष्ठमित्याह॥ न तथा स्येतत्पुरुषनिषेवयो क्लृप्तार्पिताः प्राणायामेन॥ १४॥



वयं युष्मान्जानीम इति न कोपः कार्यः यतो लौकिकोऽङ्गतरूपाय यमित्याहुः सर्व इति सार्धं भ्यां तस्य पुष्कर  
माला संति येषां नूतनं भवनं वयो येषां निषमद्रुधि धनुर्निषंगादिभिः श्रीशोभा येषां विगतं तिमिरं आलोकश्चा  
न्ये प्रकाशो याभ्यः या सुवातथाभूताः दिशः कुर्वतः भवतामेतदनुचितमित्याहुः किमर्थमिति ॥३०॥ अहो दंडादंडा

सर्वे च नूतनवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रावुजश्रियः दिशो विविदिमि  
रा लोकाः कुर्वतः स्तेनरोचिषा किमर्थं धर्मपालस्य किं करान्नो निषेधश्च ॥३०॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा  
यमदूतैस्ते वा सुदेवोक्तकारिणः तान् प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्द्रोदयागिरा ॥३१॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ ए  
वं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः व्रतधर्मस्य तत्त्वं नो यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥३२॥ कथं सिद्धिय  
ते दंडः किंचास्य स्थानमीषितम् ॥ दंडादिकारिणः सर्वे आहोसि कतिचिन्मृणम् ॥३३॥

दिज्ञानमून्या एते चोरा एव ॥ अस्मद्भिया धर्मराजस्य किं करा इत्यनृतं वदंतीति विस्मयेन प्रहस्य तान् प्रत्यू  
चुः मेघस्येव निर्द्रोदो ध्वनिर्यस्याः तथा ॥३१॥ तत्त्वस्वरूपम् ॥ प्रमाणम् ॥ लक्षणम् ॥३२॥ कथं सित् केन प्र  
कारेण ॥ स्थानं विषयः ॥ कारिणः कर्मिणः ॥ नृणामिति नरा एव पश्चादयः ॥ तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ॥३३॥



प्रवयसः वृद्धस्य ॥ २१ ॥ वृद्धं हृदयं येन ॥ जरुणो वृद्धोः ॥ २२ ॥ एतच्च तदुपलब्धनादि श्रीनारायणनामोपचारमाहात्म्ये तद्वक्ति  
रेवाभूदिति सिद्धांतोपयोगित्वेनापि द्रष्टव्यं ॥ २३ ॥ २४ ॥ वक्राणि तुंडानि मुखानियेषां ॥ ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् ॥ ह्या

य

तस्य प्रवसः पुत्रादशतेषां तु योऽवमः ॥ वालो नारायणो नाम्नापि त्रिशदयितो भृशः ॥ २१ ॥ संवद्धं हृदयं तस्मि  
न्मर्मके कलभाधिलि ॥ निरीक्ष्यमाणस्तस्मिन् समुदे जरुणो भृशः ॥ २२ ॥ भुञ्जानः प्रपिवन् खादन् वालकस्नेह  
यंत्रितः ॥ भोजयन् पश्ययन् नूतनवेदागतसंतकः ॥ २३ ॥ स एवं वर्तमानो मृत्युकाल उपस्थिते ॥ मतिं चक  
रत्तनये वालो नारायण कथये ॥ २४ ॥ स पाशहस्तां स्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशं दारुणान् ॥ वक्रतुंडान् ऊर्ध्वरोमा  
न् आत्मानं नेतुमागतान् ॥ दूरे क्रीडन्तं कासकं पुत्रं नारायण कथये ॥ आवितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः  
॥ २५ ॥ निशम्य म्रियमाणस्य वृवतो हरिकीर्तनं ॥ भर्तुर्नाम महा राजपाषंदाः सहसा पतन् ॥ २६ ॥ विकर्षतो  
तद्दयादासी पतिरजामिलं ॥ यमप्रेष्यान् विस्मृतावारयामासुरो जसा ॥ २७ ॥ ऊचुर्निषेधितास्तां सेवे  
वभूवन्तु पुरः सराः ॥ कैयं प्रतिषेधारोधमराजस्य शासनं ॥ २८ ॥ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य  
निषेधः ॥ किं देवा उपदेवा वायूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥ सर्वे पश्यन् पलाशाक्षाः पीतकोशे यवाससः ॥

ध

किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ २९ ॥

वितेन घृतत्वं नीतेन ॥ २५ ॥ हरिकीर्तनं निशम्या पतन् ॥ यतस्तद्भर्तुर्नाम ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पुरः सराः भृत्याः ॥ २९ ॥  
अस्य नयनं निषेधशः ॥ २९ ॥



भा० घ०  
५

व३

स्थानमाहुः॥ एतैर्निमित्तभूतैः विज्ञातः दंडानाहुः सर्वे इति॥ ३७॥ विपरीतान्यभद्राण्य कर्मिणां संभवंति  
यतस्तेषां गुणसंगोऽस्ति॥ यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्या भद्राणि न स्युः न चेत्तदस्ति इत्याहुः॥ न हि देहवानक  
र्मकदस्तीति॥ अतः सर्वे कर्मिणः कर्मिणां च पापवश्यं भावित्वा तैः सर्वे दंडमर्हन्तीत्यर्थः॥ इव कथं स्वच्छिद्यते दंड  
इत्यस्योत्तरं येनेति॥ धर्मो वेति दृष्टांतः॥ अधर्मानुसारेण सुखवदित्यर्थः॥ ३८॥ न केवलं सूर्यादय एव ज्ञापकाः  
किंतु यो पतिरपीत्याहुः॥ यथेति देवप्रवराः॥ इह जन्मनि शांतयोरमूढत्वेन वा सुखिदुःखिमिश्रत्वेन वा धर्मकत्वा

रेतैरधर्मो भिज्ञातः स्थानं दंडस्य युज्यते॥ सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हन्ति कारिणः॥ ३९॥ संभवंति हि  
भद्राणि विपरीतानि चानघाः॥ कारिणां गुणसंगोऽस्ति देहवानय कर्मकृत्॥ ४०॥ येन यावान्यथा  
धर्मोऽधर्मो वेह समीहितः॥ स एव तत्कलं भुंक्ते तथा तादमुत्र वै॥ ४१॥ यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुप  
लभ्यते॥ भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथा न्यत्रानुमीयते॥ ४०॥ वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणभिवापको यथा

॥ एव जन्मान्ययोरेतद्धर्मा धर्मो निदर्शनं॥ ४१॥

दिनावात्रैविध्यं॥ भूतेषु यथोपलभ्यते॥ तथा न्यत्र जन्मांतरेनुमीयते॥ त्रैविध्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते॥ ४०॥  
वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्मा धर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टोत्तमाहुः॥ वर्तमानो वसंतादिकालः॥ अन्ययोर्भू  
तमविषयो वसंतयोरेगुणः पुष्पफलादयः तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्जन्म॥ अन्ययोर्भूतमवि  
ष्यजन्मयोः धर्मा धर्मो निदर्शयतीति तथा॥ ४२॥

॥ ५॥



वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः अनेन यो वेदप्रमाणकः धर्मः स वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमा  
णं चोक्तं यथा हजैमिनिः वेदनालक्षणो धर्म इति व्याख्यातं च भट्टैः द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थोभ्यां निरूपित इति अ  
ष्टस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं लक्षणं च हंडस्यानकथनायादुः तद्विपर्यययो वेदनि सिद्धः सो धर्मो निषेधश्च तस्मिन् प्र  
माणमित्यर्थः वेदस्य प्रामाण्यत्वे हेतुः वेदो नारायण दुर्ज्ञतः स एव साक्षादित्युपचारः स्वयं भूरिति च निश्चासमात्रेण  
स्वयमेव भवतीति तथा च श्रुतिः अस्य महतो भूतस्य निश्चे सितमेतद्देव इति ३४ को सौ नारायणस्तत्राह येन

यमद्वैत ऊचुः वेदप्रणिहितो धर्मो धर्मस्तु विपर्ययः वेदो नारायणः साक्षात् स्वयं भूरिति श्रुश्रुम ३५  
येन स्वधाम्नीमीभावा रजः सत्तन्तमो मयाः गुणनामा क्रिया रूपैर्विभावंते यथा तथं ३५ सूर्योऽग्निः  
खं मरुदेवः सोमः संध्याहनी दिशः कंकु कालो धर्म इति ह्येतद्देवस्य साक्षिणः ३६

स्वधाम्नीस्वरूपे श्रीभावाः प्राणिनः गुणाः शांतत्वादयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाश्चाध्यायनाद्याः  
रूपाणि वर्णप्रमादीनि तैर्विभावंते विविच्यंते यथा तथं स नारायणः ३५ तथाप्यधर्मो नेन कृत इति कुतो ज्ञाय  
ते तत्राहुः सूर्य इति अहनी अहश्चरत्रिश्च कंडकं कुः पृथ्वी देहस्य जीवस्य यथादुः आदित्य चंद्रावनिलो  
नलश्च धौर्भीमिरापो हृदयं यमश्च अहश्चरत्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरश्च वृत्तमिति ३६ ॥ ५५



भा० ४०  
६

नेष्टनानिष्टनपिष्टनेनैव कर्मणि कार्यते कोशकारः कीटविशेषः मुद्यतिनिर्गमोपापं न जानाति ॥ ४६ ॥ कार्य  
ते इत्यत्रानुभवं प्रमाणा यति नहीति गुणैः गुणकार्येतिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोत्पत्तेः ॥ ४७ ॥ कर्मवशे  
न च तदनुसूयो देहो भवतीत्याहुः स्वयमेति ॥ अयं कर्मवदृष्टं निमित्तं लब्धो यत्तावत्कर्म तदनुसूयं स्थूलं  
सूक्ष्मं च शरीरं भवति ॥ यथा योनिमातृसदृशं ॥ यथा बीजं पितृसदृशं ॥ त्वभावावासानां शुक्रशोणितयोरेकत्वे

देहजोऽजितषड्गोनेष्टनकर्मणि कार्यते कोशकार इवात्मानं कर्मणा छाद्य मुद्यति ॥ ४६ ॥  
न हि कश्चित्सहस्रमपि जातु तिष्ठत्य कर्मकतः कार्यते ह्यवशः कर्मः गुणैः स्वाभाविकैर्वत्तान् ॥ ४७ ॥ स  
त्वा निमित्तमयत्तं यत्तावत्कर्म भवत्युत ॥ यथा योनि यथा बीजं सभावेन वत्ताय सा ॥ ४८ ॥ एष प्रकृ  
तिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत्स एव न चिरादीशसंगाद्विलीयते ॥ ४९ ॥ अयं हि श्रुतसंपन्नः शी  
लव्रतगुणालयः ॥ धृतव्रतोऽष्टदुहोतः सत्यवान्मंत्रविश्रुचिः ॥ ४६ ॥

पि कर्मवासनयामातृपितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ संसारचक्रमुपसंहरन्ती मुक्तिप्रकारमाहुः ॥ एष इति  
इशसंगात् ॥ परमेश्वरभजनान् ॥ ४८ ॥ तदेवं सामान्यतो धर्मो दितो धर्मो दिनिर्णयमुक्ता प्रस्तुतस्याजामित  
स्य धर्मप्रपंचयंतो देहात्माहुः ॥ अयं ह्यति यावदध्यायसमाप्तिः ॥ तत्र द्वाभ्यां तत्पूर्वदत्तानां नुवादो न्या  
यातिरेकप्रदर्शनार्थः ॥ शीलं सत्वभावः ॥ व्रतं महाविराः गुणः क्षमादयः तेषामालयः ॥

६



अपंचधर्माधर्मज्ञानप्रकारो न्येषां धर्मज्ञस्तु मनसैव सर्वं पश्यतीत्याहुः॥ पुरे संयमन्यां स्थित एव देवो यमः दे  
हे स्थितोऽनय्यामीवाजीवस्य पूर्व रूपं धर्माधर्मादियुक्तं विशेषेण पश्यति॥ अनु अनंतरम पूर्व रूपमीमांसते यदस्या  
नुरूपं तद्विचारयति यतो सो भगवानजः॥ ४२॥ जीवस्त्वस्मिन् शरीरेणोपस्थापितं वर्तमानं देहं पश्यति॥ ननु पूर्वमपरं चेत्या  
हुः॥ यथेति॥ अजः अविद्योपाधि जीवस्तु व्यक्तमेव प्राचीनकर्मभिव्यक्तं वर्तमानमेव देहमुपास्ते॥ अहमिति मन्य  
ते॥ पूर्वमपरं वानवेद अत्र हेतुः॥ नष्टा जन्मना स्मृतियस्य॥ अत्र दृष्टांतः॥ तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वप्ने भिव्यक्तमे

मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति॥ अनुमीमांसते पूर्वमनसा भगवानजः॥ ४३॥ यथा ज्ञस्तमसा यु  
क्तमुपास्ते व्यक्तमेव हि॥ न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्म स्मृतिस्तथा॥ ४३॥ पंचभिः कुरुते सार्थान् पंच वेदाथपं  
चभिः॥ एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशे श्रुते॥ ४४॥ तदेतत् षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत्॥ धत्ते  
न संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयातिदितां॥ ४५॥

वदेहमुपास्ते॥ न तु जाग्रदेहादि पूर्वस्वप्नादिगतं वा तद्वदित्यर्थः॥ ४३॥ एवेभूतस्य जीवस्य संसारं प्रपंचयति पंच  
भिः श्लोकेः पंचभिः कर्मेन्द्रियैः॥ सार्थान् नुयादनादीन्॥ पंचशब्दादीन् वेदां॥ पंचभिर्ज्ञानेन्द्रियैः॥ षोडशे मसा सह  
सप्तदशः षोडशे वाध्यंतर्गतोपि स्वयं त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसंधानात्॥ त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनो वि  
विषयान् प्राप्नोति॥ ४४॥ तदेतत् लिङ्गशरीरं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महद्दहमादि पुंसि जीवे अनुसंसृतिं धत्ते॥ ४५॥



लघुरूपमायुस्य मलमेवतदीयमन्नादिकमतीति मलात् ॥ ६ ॥ अकृतनिर्वेशं ॥ अकृतप्रायश्चित्तं ॥ अस्मैव हितायेन  
 व्यामृत्यादुःपत्रेति ॥ ६ ॥ इति षष्ठे प्रश्नः ॥ १ ॥ द्वितीये वै सवैर्याम्यानाममाहात्म्यमङ्गुलं ॥ आवयित्वा द्विजो विमोले  
 कं नीत इति व्यति ॥ नयकोविदाः न्यायनिपुणाः ॥ १ ॥ धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशति तदाहुः ॥ यत्र सभायां ये धर्मदृग्भिः ते  
 यदसौ शास्त्रमुल्लंघ्य सैरचार्यार्यगर्हितः ॥ अवर्तत चिरं कालमद्यायुरशुचिर्मलात् ॥ ६ ॥ तत एनंदं दुःपाणेः स  
 काशं कृतकिलिषं ॥ नेषामोः कृतनिर्वेशं यत्र दंडेन मुह्यति ॥ ६ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे षष्ठं स्कंधः ॥  
 मिलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वादरायणिरुवाच ॥ एवं ते भगवद्दत्तायमदत्ताभिभाषितः ॥ उपधाया  
 पितान् राजान् प्रत्याकुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥ विस्मृता ऊचुः ॥ अहो कैश्च धर्मदृशामधर्मस्पृशते सभा  
 यनादंडो घृणापेषु दंडो ये धृत्यते दया ॥ २ ॥ प्रजानां पितरुं ये च शास्त्रारः साधवोऽसमाः ॥ यदि स्यात्ते  
 धृतेषु मयं कैयांति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यद्यचरति श्रेयानितरस्ततदीहते ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोक  
 स्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥ यस्यां केशिश्चाधाय लोकं स्वपिति निर्वृतः ॥ स्वयं धर्ममधर्मवान् द्विवेदयथापशुः ॥ ५ ॥ स  
 कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रेय चेत्तनं ॥ विप्रं भणीयो भूतानां सद्यः श्रेयो धर्महेति ॥ ६ ॥  
 सांतां सभां ॥ २ ॥ पितरः पितृवत्यालकाः शास्त्रारः ॥ अनुशिक्षकाः वैषम्यदंडं दुःपत्रं ॥ ३ ॥ एतत्प्रवर्तितसमधर्म  
 मन्योपिकरिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः ॥ यद्यदिति श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ ४ ॥ विप्रस्तयातादधीत्याहुः ॥ परस्येति

६  
 नान्यो निर्वृतो निश्चितः विष्णोर्मेव निश्चितः ॥  
 नान्यो निर्वृतो निश्चितः विष्णोर्मेव निश्चितः ॥



निर२

निरहंकृतो निरहंकारः ॥ ५७ ॥ आवृतः वनात्परावृतः ॥ ५८ ॥ भुजिष्यया भोगस्त्रियादास्या ॥ मेरेयं मधुपैष्टी सुरं  
पित्वा मदेन घूर्णिते संभ्रांतेनेत्रेयस्या ॥ ५९ ॥ विशेषेण स्रष्टेती नीवीयस्याः ॥ तया सह व्यपेतं स्वाचारः ॥ ६० ॥ कामोदीप  
गुर्वन्यतिथिदृष्टानां मुष्मपुरनहंकृतः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनस्यकः ॥ ६१ ॥ एकदा सो वनं या  
तः पितृसंदेशकृद्विजः ॥ आदाय ततश्चावृतः फलपुष्पसमिक्लिशान् ॥ ६२ ॥ ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सह  
भुजिष्यया ॥ पीत्वा च मधुमेरेयं सदा घूर्णितनेत्रया ॥ ६३ ॥ मत्रया विस्मयनीया व्यपेतं निरपत्रयम् ॥ की  
डं तं मत्तु गायतं हसंतं मनयांतिके ॥ ६४ ॥ हृष्टा तं कामलिप्तेन वाकुना परिरभ्यता ॥ जगाम हृच्छयवशं यवसे  
वविमोहितः ॥ ६५ ॥ संभयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथा श्रुतं ॥ न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपि  
तं ॥ ६६ ॥ तन्निमित्तस्मर्या जग्रह ग्रस्तो विचेतनः ॥ तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्मादिरामह ॥ ६७ ॥ तामेव तो  
षया मासपित्रेणार्थेन यावत् ॥ ग्राम्यैर्मनोरथैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६८ ॥ विप्रांस्तं सभाय्यो मप्रोढां  
कुले महतिलंभितां ॥ विससर्ज चिरत्पापः स्वैरर्णयं विद्धधीः ॥ ६९ ॥ यतस्ततश्चापनिन्येन्यायतोऽन्यायतो  
धनम् ॥ वभारास्याः कुटुंबिन्याकुटुंबं मंदधीरयम् ॥ ७० ॥  
केन तदंगणो हरिद्रादिना लिप्तेन ॥ ७१ ॥ सत्त्वं धेय्यं श्रुतं ज्ञानं तद्वलेन संभयन्नपि ॥ मदनेन कंचित्तं मनसः समा  
धातुं न तौ भूतः ॥ तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य ॥ स्मर्या जस्य ग्रहस्य तेन ग्रस्तः ॥ विचेतसो गतस्मृतिः ॥ ७२ ॥ यावता स

मग्रेण ॥ ६४ ॥ लंभितां परिलीना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥



भा० घ०  
८

ननु कामतः कृतानां वदुः कानां महापातकानां सहस्रशः आवर्तिनां द्वादशा द्वादिकोऽतिभिरप्यनिवर्त्यानां क  
थमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः तेन इति द्वाभ्यां ॥ मुनिकृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव तत्र हेतुः  
यतो नाम व्याहरणं तद्विषयानामोच्चरकपुरुषविषयामदीयं मया सर्वतोरक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भव  
ति ॥ १० ॥ श्रेष्ठत्वमेवोपादयति नेति द्वाभ्यां ॥ प्रसवादिभिर्मन्त्रादिभिः निष्कृतेः सथानशुद्धतिः उदाहृतैस्त्वरि

स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्यगः स्त्रीराजपितृगोहंता ये च पातकिनोपरे ॥ सर्वेषां  
मप्यघवतामिदमेव सुनिःकृतं नाम व्याहरणं विष्णोर्न स विषयामुतिः ॥ १० ॥ न निष्कृतेरुदितैर्व्र  
ह्मवादिभिस्तथा विष्णुसचवानव्रतादिभिः यथाहर्नामपदे रुद्राहृतैस्तदुत्तमम्लोका गुरोः पलं  
भक्तं ॥ ११ ॥ नैकांतिकं तद्विष्कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्वावति वेदसत्यं ॥ तत्कर्म निहरि स भीषितां

हरेर्गुणानुभावः खलु सत्यभावनः ॥ १२ ॥  
तेर्यथानामपदेन न भामीत्यादिक्रिया गोपनापेक्षित इति दर्शितं किं च तन्नामोच्चरणं उत मम्लोका  
स्य गुणानां चोपलभकं सापेक्षं भवति न तु कष्टं चोदायणादिवत्प्राप्य निवृत्तिमात्रोपक्षेपमिति त्वर्थः ॥ ११ ॥  
नैकांतिकं नात्यंतशोधकं तन्निःकृतं यस्मिन् कृतं सत्यं यथापमार्गं मनोधावति चेत् कर्मणोपा  
पानां निर्धार आत्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सत्यभावनः चित्तशु

प्रकः ॥ १२ ॥  
८



न त्वस्य पापि नोदं डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः ॥ अयं हीति यद्यस्माद्विवशोपि हरेर्नाम व्याजहार उच्चारि  
तवान् केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयव  
रुः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रतीतिस्तेतेः ॥ ७ ॥ ननु कर्मसादृश्यकरं हरेर्नामैतियुक्तं ॥ यस्य स्मृत्या च नामात्मा  
तपो यज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनं संपूर्णं तां याति सद्यो वंदेत मयुतमित्यादिवचनात् ॥ स्वातंत्र्येण त्वद्यनिवर्तकं ह  
रेर्नाम कथं स्यात् तत्राहुः ॥ एतेनैवेति ॥ अधो नः अधवतः ॥ मधवच्छब्दवद्रूपं यत्प्राशतिष्ठेदः ॥ आर्धवत् ॥ आ  
भासमात्रं चतुरक्षरं इति यन्नाम जगाद ॥ एतेनैव लेचनुरक्षरमित्यनेनाधिक्यं च दर्शितं ॥ कथं जगाद ॥ नारा

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यं हसामपि ॥ यद्यज्जहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७ ॥ एतेनैव द्यधो  
नोऽस्य कृतं स्यादधनिःकृतं ॥ यदो नारायणायैति जगाद चतुरक्षरं ॥ ८ ॥

य एव अयं आगच्छत्येवं विक्रोशरूपेण  
पुत्राकानेन ॥ अयं भावः कर्मो गत्येपि हरिनाम्नः स्वादरत्वादिवत्संयोग एव केन सर्वं प्रायश्चित्तार्थं व्युत्क्रमेव त  
थाहि ॥ अवशेनापि यन्नामकीर्तिते सर्वपातके ॥ पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवत्सैर्मृगैरिवेत्यादिभिः ॥ पुरालेखुता  
वत्सहस्रशेनाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते ॥ न चैतैर्थावादा इति शङ्कनीयं ॥ विधिषोषत्वाभावात् न च विध्यश्रवणद  
न्यशेषता कल्पनीया ॥ यदाग्नेयोष्ठा कपालौ भवतीत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः ॥ मंत्रेषु मंत्राश्रम  
त्वे स्यते भरिनाममनामहे चिप्रासो जातवेदसः ॥ अस्य जानतो नाम चिद्विक्तेनेत्यादिषु नाम सप्तयोपादानादिस  
र्वाधिक्यमवगम्यते ॥ उपपादितं च मंत्रादानामपि ॥ स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणे ॥ तस्मा श्रीनारायणनामाभा

समाप्तं ॥ एवमसर्वार्थानिःकृतं कृतं स्यादिति ॥ ८ ॥

र्थे



भा० घ०  
२५

किंच ते सपोदातादिभिस्तान्यथा न्येव पूर्यते नश्यति अधर्माज्जातं मलिनं तु तस्य पापकर्तुर्हृदयं य  
द्वातेषामघानाददयं सत्संस्काराख्यानमुच्यति तदपीशं प्रिसेवया कीर्तनादिमुद्यतिरित्यर्थः अ  
यं भावः मदां त्यपि पापानि सकृदुच्यते नैव नामान पश्यति सकृत् प्रवर्तितं नदी येनैव गढध्वांता  
ति तदा प्रत्यावृत्तं पापान्तरस्यानुपपत्तिः दीपकधारण इव तमो न रस्यात् ततश्च वासना क्षयात् हृद  
यमुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्तिविधानं पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहनिष्मि मित्यादिषु ते दे  
वावापुक्तं गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः तदपीशं प्रिसेवयेति च अतोऽस्य हरिना नैव सर्वपापक्षयः

तेस्तान्यथानि पूर्यते तपोदानजपादिभिः नाधर्मजं तद्दयं तदपीशं प्रिसेवया १४ अज्ञानादथ  
वाज्ञानादुत्तमस्त्वाकनामयत्तं संकीर्तितं मयं पुंसो देहा देधो यथा नलः १५ यथा गदं धीर्यं तममु  
पयुक्तं यदृष्टया अज्ञानतो योऽत्मगुणं कुर्यात्तं त्रौषदा हतः १६

त्रा ३

वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरितीतथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वानोचुरितमिति चेत् तत्राहुः  
अज्ञानादिति वा लकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्ते निर्यथाकारेण शिंदहति तद्वत् १७ नन्विदमपि पापं दनुदि  
ष्टं प्रच्छाही न कथं प्रायश्चित्तं स्यात्तदुः यथेति अगदमोषधौ वीर्यं तमे मिति वक्तव्ये वीर्यं तममित्युक्तं य  
दृष्टया प्रच्छादिहीनं उपयुक्तं न हितं पर्यनुस्वादज्ञानतो यस्य गुणमारोग्यं कुर्यात् तत्रापि नामात्मकं क  
थास्वकार्यं कुर्यादेव न हि वस्तु शक्तिः अक्षादिव मवेक्षत इत्यर्थः तदुक्तं वस्तुधर्मेषु हरिहरतिपापानि दुष्ट

५ चित्तरपि स्मृतः अनिष्टयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पा  
वक इति १८



अथ तस्मादेनं मा अपमार्गेणैयं कृतमशेषाणामधानां निःकृतं येन यस्मात्समग्रहीत संपूर्णमुच्चारित  
 वान् नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः म्रियमाण इत्यनेन पुनः पापतरासंभव उक्तः ननु तत्कालत्वमेव वि  
 वक्षितं तदानीं कछादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसंभवात् न च विधिं विना का कतालीयनामोच्चारण  
 पापहरमिति प्रमाणमस्ति नन्वयं पुत्रनामाग्रहीतुं भगवन्नाम तत्राह सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहस्यं  
 परिहासेन कृतं स्तोमं गीतालोपपुण्यार्थं कृतं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणं १३ ननु नायं स  
 अथैनमापमयत कृताशेषाधनिःकृतं यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत सांकेत्यं पारिह  
 स्यवास्त्वोभं हेतुनमेव वा वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधहरं विदुः १३ पतितः स्वलितो भग्नः संदष्ट  
 सप्त आहतः हरिरित्यवशेनाह पुमान्नाहं तियातनां १४ गुरुणां चलघूनां च गुरुणि चलघूनि च प्राय  
 श्चित्तातिपापानां ज्ञात्वा कानि महर्षिभिः १५  
 कल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाग्रहीत किंतु पुत्रस्नेहपरवशः सन् तत्राहुः पतित इति अवशेनापि यो हरिरित्याह स यात  
 नानाहंति पुमानित्यनेनात्र वर्ण्यमादिनियम इत्युक्तं अवस्यत्वमेवाह पतितः प्रासादादिभ्यः स्वलितो भ  
 ग्नो भग्नो भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिस्तप्तो ज्वरादिना आहतो दंष्ट्रादिना १४ ननु महतः पापस्य महद्वैव प्राय  
 श्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कछादिनोरतम्यवत्तत्राहुः द्वाभ्यां गुरुणां पापानां गुरुणि  
 प्रायश्चित्तानि लघूनां चलघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यस्था हरिनामस्तु नय  
 व्यवस्था कृतं विष्णोस्मरणमात्रेण मुच्यते वपात कैरिति वचनात् न च सुरा विदुषां महोपातकत्वं स्म

रलघूनां महत्तमापश्चित्तस्मरणस्य यामिति भा  
 वः १५



घ्राः

भा० ष०  
१०

नास्त्यन्यबंधुः पुत्रादिययोः तपस्विनो संतप्तौ अधुना तत्क्षणमेव ॥ २७ ॥ २८ ॥ इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षकं  
समाह किमिदमित्येभिः साक्षात्प्रत्यक्षमिह जायते वदत ॥ २९ ॥ ये मां व मोचयन्ते ते च क्व गताः ॥ ३० ॥ यद्यप्यहमस्मि  
वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबंधुस्तपस्विनौ अहो मया धुना तत्क्षणमेव कृतज्ञेन नीचवत् ॥ २९ ॥ सो हं व्यक्तं पतिष्या  
मिनरके भृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विदंति समयातनाः ॥ ३० ॥ किमिदं स्वप्नं आहो सित्साक्षात्  
पृथिहाद्भुतं ॥ कया ता अद्य ते ये मां व कर्षन् पाशपाणयः ॥ ३१ ॥ अद्य ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारु  
दर्शनाः ॥ य मोचनीयमानं च वधापाशैरधो भुवः ॥ ३० ॥ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ॥  
भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३१ ॥ अन्यथा म्रियमाणस्य नाभ्युचेर्दृष्टं वलीयते ॥ वैकुण्ठना  
मग्रहं जिह्वा वक्तुमिहाहति ॥ ३२ ॥ क्व चाहं कितवः पापी ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ॥ क्व च नारायणो त्येत  
द्गवनाममंगलं ॥ ३३ ॥ सो हं तथा यतिष्यामि यतचित्तं त्रिधानिलः ॥ यथा न भूय आत्मानं मंधेत  
मासि मज्जये ॥ ३४ ॥ विमुच्येत मिमं बंधमविद्याकामकर्मजं ॥ सर्वभूतसुहृच्छांते मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३५ ॥  
नृजनानि दुर्भगः पापी यान् ॥ अथापि जनांतरे नृनं पुण्यवानित्याह ॥ विबुधदर्शनरतिनिमित्ते स प्रसी  
तेषां दर्शनार्थं पूर्वेषु मंगलेन महता पुण्येन भवितव्यं येन दर्शनेन अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथं भूतं वै

कुं वनामग्रहं जितवशी क्रियते न तेन सिद्धिर्ह ॥ ३२ ॥  
वसुधा विप्रत्वनपाशकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥  
१०



तं विप्रं भूमुचन मोचयामासुः ॥ १४ ॥ प्रत्युदिता निराकृताः संतः ॥ याम्या गत्वा यमराजा यथावत् कथयामासुः ॥  
२० ॥ दर्शनेनोत्सवेयस्य ॥ २१ ॥ विवर्त्तवत्कुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं ॥ गुणश्रयं यमदूतानां भागवतं भ

॥ श्रीसुक ३ वाच ॥ त एवं सुविनिर्लीय धर्मं भागवतं नृप ॥ तं याम्या पाशान्तिर्भुच विप्रं नृत्योरभूमुचन ॥  
१५ ॥ इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमांतिकम् ॥ यमराजे यथा सर्व भाच वद्धर रिंदम ॥ २० ॥ द्विजः पाशा  
विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृति गतः ॥ ववं देशिरसा विलोः किं करान् दर्शतोत्सवः ॥ २१ ॥ तं विवर्त्तुमभिप्रेत्य महा  
पुरुष किं कराः ॥ सहसा पप्रक्षतस्तस्य तत्रांतर्दधिरे नृप ॥ २२ ॥ अजामिलोऽप्यथा कर्णदूतानां यमकृतयोः ॥  
धर्मं भागवतं सुद्वैविध्यं गुणश्रयं ॥ २३ ॥ भक्तिमान् भगवत्याशुमाहात्म्यश्रवणद्वरेः ॥ अनुतापो  
महानासीत्स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २४ ॥ अहो मे परमकष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येन विज्ञावितं प्र  
ह्वरषल्या जायतात्मना ॥ २५ ॥ धिगंसा विगदितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलं हित्वावालां समीयो हंसुरा  
यामसतीमगां ॥ २६ ॥

गवत्पणीतम् ॥ २७ ॥ निर्गुणं धर्ममाकरे पिरित्यो ज्यम् ॥ भक्तिमान् आ  
सीदितुतेरस्यानुषंगः ॥ २८ ॥ अनुतापं प्रपद्यति ॥ अहो इति चतुर्भिः ॥ येन आत्मना मया वृषल्या पुत्रतया  
जायमानेन ॥ ब्रह्मवाद्य ए जातिविज्ञावितं नाशिं ॥ २९ ॥ इहं कृतं देव कर्तारं ॥ कुलस्य कज्जलं कलंकं ॥ ३० ॥ ॥ ग



३६। अमिथ्याभूतेर्येधीर्यस्यतथाभूतः सन् देहदौममाहमिति मतिं हित्वा धास्ये ॥ ३७। मुक्तं सर्वमनुबंधनं पुत्रादि  
 त्वेहोयेन सः ॥ ३८। प्रत्याहृतं इंद्रियग्रामो येन सः ॥ ३९। गुणेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यः ॥ आत्मानं वियुज्य विशोधय ॥ आत्मस  
 मोचयेत्समात्मानं योषिन् आत्ममायया ॥ विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामगदवाधमः ॥ ४०। समाहमिति  
 देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधीर्मतिं ॥ धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ४१। इति जातसु निर्वेदः क्षण  
 संगेन साधुषु ॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तं सर्वानुबंधनः ॥ ४२। श्री शुक उवाच ॥ स तस्मिन् देव सदनं आ  
 सीनो योगमाश्रितः ॥ प्रत्याहृतं इंद्रियग्रामो युयोजमन आत्मनि ॥ ४३। ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्म  
 समाधिना ॥ युयुजे भगवदाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४४। यद्युपरतधीस्तस्मिन् न द्राक्षीत्युरुषान्यु  
 रः ॥ उपलभ्यापलब्ध्यान् प्राकववं देशिरसादिजः ॥ ४५। हित्वा कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु ॥ स  
 द्यः स्वरूपं जगद्देभगवत्पार्श्ववर्तिनां ॥ ४६। साकं विहाय साविप्रो महापुरुष किं करैः ॥ देवं विमान  
 मारुह्य यथा यत्र प्रियः पतिः ॥ ४७। एवं स विज्ञावित सर्वधर्मा रस्याः पतिः पतिर्नो गद्यं कर्मणः ॥ निपात्य मा  
 नो निरयह तत्रतः सद्यः विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४८।  
 माधिना चित्तैकाग्रेण भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४९। तस्मिन् भगवदाम्नि उपरतानिश्चलाधीर्यस्य स ॥ तस्मिन् काले द्राक्षी  
 दिति वा ॥ पुरः ॥ पुरतः ॥ ततश्च प्रागुपलब्ध्या नैव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय ववंदे ॥ ५०। ५१। ५२। ५३। उपसंहरति एव मिति वा

५४। विज्ञाविताः नाशिताः सर्वधर्मा येन हंतवस्तस्य  
 हरनिधमादियस्य ॥ ५४॥



भा०प०  
११

६५  
कर्मनिबंधस्य पापमूलस्य कृतं नष्टं कर्म तः परं नास्ति कस्मात्परं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् ॥ ततो नुकीर्तनादहं  
या प्रायश्चित्तांतरैः ॥ राजस्तु माभ्यां कलिलमलिनमेव तिष्ठति यत्तत्तन्मनः ॥ ४६ ॥ न वेदितो भवति ॥ ४७ ॥ म्रियमाणः  
श्रवणशक्तेन श्रद्धाविहीनोऽपि ॥ ४८ ॥ इति षष्ठः अध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये तु यमेनापि वैष्णवी कर्षवर्णनैः ॥ सा तपित्वा स्य  
नातः परं कर्मनिबंधकृतं न मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो राज  
स्तमाभ्यां कलिलततोऽन्यथा ॥ ४५ ॥ य एवं परमं गुह्यमिति हासमघापहं ॥ मृगया शूद्रया युक्तो य  
श्च भक्त्या नुकीर्तयेत् ॥ ४६ ॥ न वेद स नरकं याति नेचितो यमकिं करैः ॥ यद्यप्यसंगलो मर्त्यो विष्णुलोके म  
हीयते ॥ ४७ ॥ म्रियमाणो हरेर्नाम गुरान्पुत्रो पचारितं ॥ अजामिलोऽप्यगाधमकिंपुनः श्रद्धया गुरा  
न् ॥ ४८ ॥ इति श्रावणं ते महापुराणेषु स्कंधं तीर्थोऽध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्य देवः स भटोपवर्णि  
तं प्रत्याह किं तान्प्रति धर्मराजः ॥ एवं हताज्ञो विहताक्षुरहरेर्नैदेशिके यस्य वशे जनोर्य ॥ १ ॥  
दूतांस्ते वै समवैः किं करीकृताः ॥ विष्णुदूतैर्विनिर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेन द्रढयितुं तृतीयाधारं भः ॥ तत्र यदुक्तं  
यमराजे तथा सर्वमाचक्षुरिति ॥ ततः किं तत्र वृत्तमिति पृच्छति ॥ निशम्येति मुरारेर्नैदेशिकेः किं करैः ॥ ए  
व विहितं ॥ अत एव हताज्ञाया यस्य वशवती अयं जनः ॥ १ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥



सोपितान् प्रतिक्रिमाह अत्याश्चर्यमेतदित्याह यमस्येति हे श्वेयमस्य दंडभंगः कुतश्चनः कस्माच्चिदपि  
श्रुतपूर्वो नासीत् एतदेव स्मिन्नर्थे यद्वा न श्रुतः पूर्वः एतत्तय मद्भूतनिराकरणं वासीत् अतः सर्वस्यापिलोकस्य  
संशयो वर्तते त्वन्नो नो न छिनत्तीति मे निश्चितं अतः कथयेति शेषः २ भगवतः पुरुषेः प्रतिहत उद्यमो येषां  
तेषां म्याः ३ कति संतीत्याक्षेपोक्तिः त्रैविध्यः सार्थेष्वज् यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तदर्थं कर्म

यमस्य देवस्य दंडभंगः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् एतन्मुनेव श्रुतिलोक संशयं न हित्व  
दन्यरति मे विनिश्चितं २ श्री यु क उ वा च ॥ भगवत्पुरुषेण जनयास्याः प्रतिहतोद्यमाः पतिं विज्ञाप  
यामासुर्यमसंयमनी पतिं ३ यम दूता ऊ ॥ कति संती दृशास्तारो जीवलोकस्य वेप्रभो त्रैविध्यं कुर्व  
तः कर्मफलानि वक्तुं हेतवः ४ यदि स्युर्वहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चा  
मृतं मेव वा ५

च फलस्याभिवाक्त हेतवः कति संतीति ४ संतुवहवः को वा पराधस्तत्राहुः यदीति मृत्यु दुःखं अमृतं मोक्षं  
सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ तेन भेदकस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरेधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् एकमत्यंतं कस्य  
वानस्यातां एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं वा न्यः एकमत्येव तयोः परस्परकार्यो नु मोदनेनोभयोरपि प्राप्तेः  
कस्य वा तेन भेदोऽपि न स्यातामिति र्थः ५ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥



ननु वदन्नां कर्मिणां व्यवस्था यद्वदः शास्त्रोभवंतु तथा सति नायं दोषः स्यात् तत्राहुः वदन्नां कर्मिणां व्यवस्था  
 शास्त्रवद्वत्त्वे शास्त्रवत्त्वात् घटेन किंतु तदा यत् सर्वं शास्त्रं हि मुखं शास्त्रं तत् कदे शो उच्चार्य मेव स्यात् यथा च  
 कवत्रि नरवमुखं शास्त्रं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुशत्वाभावात् द्वयस्मादेव शास्त्रवद्वत्त्वं  
 किंतु शास्त्रवद्वत्त्वे स्याद्द्वद्वत्त्वा मिह कर्मिणां शास्त्रवत्त्वं मुपचारे हियथा मंडलवर्तिनां द्वयस्तस्त्वमेक  
 भूतानां सेश्वराणां मधीश्वरः शास्त्रादंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ १० ॥ तस्य ते विहितो दंडो न लोके व  
 तैते धुना चतुर्भिर्भुजैः सिद्धैराज्ञाते विप्रलंबिता ॥ ११ ॥ नीयमानं तवादेशादस्माभिर्पातना गृह्यतां च  
 मोचयत्यात किं नष्टित्वा पाशां प्रसह्यते ॥ १२ ॥ तांस्ते वेदितुमिष्टा मोयदि नो मन्यसे क्षमं नारायणाय  
 भिरित्ते मा भेरित्या ययुर्दुतं ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ इति देवः स आष्टुः प्रजासंयमनो यमः प्रीतः स्वदूता  
 न्प्रत्यो हस्मरन् पादां वुजं हरेः ॥ ११ ॥ यम उवाच ॥ परमं दन्यो जगतस्तस्युषश्च उत प्रीतिं पटवद्यत्र विश्वं य  
 दंशतो यस्य स्थितिर्जन्मना शानस्योतवद्यस्य वशैश्च लोकः ॥ १२ ॥ परते अतस्त्वमेकमेव शास्त्राशुभाशुभे निर्विना  
 तितथा ॥ विप्रलंबिता वं चित्ता लंघिते त्वर्घः ॥ १३ ॥ तदेवाहुः नीयमानमिति ॥ ते त्वतः यदि नो स्माकं क्षमं हितं मन्यसे अन्य  
 था ज्ञानतस्तदवज्ञानेन वाप्यनर्थः स्यात् अतर्क्य हितेषां प्रभावः यतो नारायणायोति केवलमभिहिते भाभयं कु  
 र्वितिवदंतः शो घमागताः ॥ १० ॥ संयमतीति तथा ॥ ११ ॥ मतो न्यो जगतस्तस्युषश्च परेऽधीश्वरोऽसि ॥ अहं तु जंगमाना

ननु वदन्नां कर्मिणां व्यवस्था यद्वदः शास्त्रोभवंतु तथा सति नायं दोषः स्यात् तत्राहुः वदन्नां कर्मिणां व्यवस्था  
 शास्त्रवद्वत्त्वे शास्त्रवत्त्वात् घटेन किंतु तदा यत् सर्वं शास्त्रं हि मुखं शास्त्रं तत् कदे शो उच्चार्य मेव स्यात् यथा च  
 कवत्रि नरवमुखं शास्त्रं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुशत्वाभावात् द्वयस्मादेव शास्त्रवद्वत्त्वं  
 किंतु शास्त्रवद्वत्त्वे स्याद्द्वद्वत्त्वा मिह कर्मिणां शास्त्रवत्त्वं मुपचारे हियथा मंडलवर्तिनां द्वयस्तस्त्वमेक  
 भूतानां सेश्वराणां मधीश्वरः शास्त्रादंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ १० ॥ तस्य ते विहितो दंडो न लोके व  
 तैते धुना चतुर्भिर्भुजैः सिद्धैराज्ञाते विप्रलंबिता ॥ ११ ॥ नीयमानं तवादेशादस्माभिर्पातना गृह्यतां च  
 मोचयत्यात किं नष्टित्वा पाशां प्रसह्यते ॥ १२ ॥ तांस्ते वेदितुमिष्टा मोयदि नो मन्यसे क्षमं नारायणाय  
 भिरित्ते मा भेरित्या ययुर्दुतं ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ इति देवः स आष्टुः प्रजासंयमनो यमः प्रीतः स्वदूता  
 न्प्रत्यो हस्मरन् पादां वुजं हरेः ॥ ११ ॥ यम उवाच ॥ परमं दन्यो जगतस्तस्युषश्च उत प्रीतिं पटवद्यत्र विश्वं य  
 दंशतो यस्य स्थितिर्जन्मना शानस्योतवद्यस्य वशैश्च लोकः ॥ १२ ॥ परते अतस्त्वमेकमेव शास्त्राशुभाशुभे निर्विना  
 तितथा ॥ विप्रलंबिता वं चित्ता लंघिते त्वर्घः ॥ १३ ॥ तदेवाहुः नीयमानमिति ॥ ते त्वतः यदि नो स्माकं क्षमं हितं मन्यसे अन्य  
 था ज्ञानतस्तदवज्ञानेन वाप्यनर्थः स्यात् अतर्क्य हितेषां प्रभावः यतो नारायणायोति केवलमभिहिते भाभयं कु  
 र्वितिवदंतः शो घमागताः ॥ १० ॥ संयमतीति तथा ॥ ११ ॥ मतो न्यो जगतस्तस्युषश्च परेऽधीश्वरोऽसि ॥ अहं तु जंगमाना



भा० ष०

१३

म३

मुः ४

भवत्वेवंभूतोऽन्यः परमेश्वरः यो पुनरस्मान्निर्भस्य पापिनं रक्षितवन्तः ते केताना हतस्येति द्वाभ्यां तस्यैव रूपं गुण  
प्रभावादयः स्वभावः भक्तवात्सल्यादियेषां ते ॥ १७ ॥ विष्णोर्भूतानि भूत्याः दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि रू  
पाणि येषां तानि ॥ भगवद्भक्तिमतः विष्णुभक्तान् परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वतः श्रद्धादिभ्यश्चरन्ति ॥ १८ ॥ ननु वि  
तस्यात्मतंत्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेण दत्ता इह वै मनोहराश्चरं  
तितद्रूपगुणस्वभावः ॥ १७ ॥ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शानि लिङ्गानि महादुतानि ॥ रक्षन्ति तद्रूपे  
मतः परेभ्यो मतश्चेत्यानयसर्वतश्च ॥ १८ ॥ धर्मस्तु साक्षाद्भगवत्प्राणी तं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः  
न सिद्धमुखाश्च सुरामनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥ स्वयं भूमीरदः श्रीकुमारः कपि  
लोमनूः ॥ प्रह्लादो जनको भीष्मावलिर्वैयासकिर्वयं ॥ २० ॥ द्वादशैते विजानी मोधर्मं भागवतं भ  
टाः ॥ गुरुं विष्णुं दुर्विधं यज्ञात्वा मृतमश्नुते ॥ २१ ॥ एतावानेव लोके स्मिन् पुंसां धर्मः परस्मृतः ॥  
भक्तियोगो भगवत्तितनामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥  
धर्ममिति ॥ ऋषयः ॥ १९ ॥ ननु केपि चेन्न जानन्ति तस्य सत्वे किं प्रमाणं तत्राह ॥ स्वयं भूरिति कुमारः स  
न कुमारः सनत्कुरः ॥ वयमित्यात्मानमेव वदुमन्यमानो यमो निर्दिशति ॥ २० ॥ हे भटाः ॥ २१ ॥ तमेव धर्ममाह

एतावानिति ॥ २२ ॥

१३



तं प्रोतं च ऊर्ध्वं तिर्यक्तं तु पुनरुपवत् यस्य त्वं शोभ्यो विष्णुस्तेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवंति यस्य च वसं लोको वर्तते न सिनासिका  
यां प्रोतवस्तीवर्धवत् ॥ १२ ॥ एतत्प्रपंचयति ब्राह्मणदिनामभिर्वाचि निजायां तं त्यागमन्या जनान् यो वधाति दामभिर्गाः  
वलीवद्दीनिव ॥ १३ ॥ मेजोवानामकर्मभिर्निवर्द्धैः वेधाः यस्मै वलितं हरति यदधीनाः कर्म कुर्वतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्य च लीलाद

यो नामाभिर्वाचि जनान् निजायां वधाति तं त्यागमिव दामभिर्गाः ॥ यस्मै वलितं इमे नाम कर्मेति बंधवद्वा श्रुतितावहं  
ति ॥ १३ ॥ अहं महेंद्रो निर्गतिः प्रचेताः सोमो गिरीशः पवनोऽर्को विरंचः ॥ आदित्यविश्वेवसवो यसाध्यामरुद्राणां  
रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अने च ये निष्पसृजो मरेशा भृगवा दयोऽसृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः सृष्टमा  
याः सत्त्वप्रधाना अपि किं न तोऽन्ये ॥ १४ ॥ यं वै न गोभिर्मनसा सुभिर्वाहदागिरवाऽसुभृतो विचक्षते ॥ आत्मानं स  
तर्ह्यसि संतमात्मनां चतुर्यथैवाकृतयस्ततः परं ॥ १५ ॥

विभाषेत्याह अहमिति द्वाभ्यां ॥ न सृष्टं रजस्तमश्च येऽ  
हितं अभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः सृष्टमायाः मायया सृष्टाः ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुः सृष्टमायाः मायया सृष्टाः ततः  
तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किंपुनर्वक्तव्यं ॥ १४ ॥ तन्मायामोहितत्वाच्च जानंतीत्युक्तं ॥ अविषयत्वाच्चेत्याह यमिति गो  
भिरिंद्रियैः हृदा चित्तेन न विचक्षते न पश्यति ॥ यद्वाचानाभ्युदितं ॥ यन्मनो न मन्यते इत्यादि श्रुतेः ॥ आत्मानं जी  
वानां आत्मानं दृष्ट्वा ॥ आकृतयोरुपाणि चतुर्यथा कर्मभूतं न जानति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकं न हि प्र  
माता प्रमाणस्य विषय इति भावः ॥ एवंभूतः परमेश्वरोऽस्तीति पूर्वोक्तो वसं बंधः ॥ १५ ॥



भा० घ०  
१४

न२

यत्कृतं यथैतदिहादशादिस्मरणमिति तत्राह प्रायेणैति महाजनो मन्वादिः अयं भावः यथा अमृतसंजीवने  
षडमजानंता वैद्यरागनिर्हरणयत्रिकटुकनिवादी निस्मरन्ति तथा स्वयं भूषं भुप्रमुखद्वादशव्यतिरेकेण यमहा  
जनोऽगतिगुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशादिकं स्मरन्तीति किंच मायया देव्या अलं मोहितमतिरयं जनः मधुमधुरयथा  
भवत्येवंपुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जरीकृताः भिनिविष्टमतिर्यस्य अहो महत्येव

प्रायेण वेदतदिदं न महाजनो यं देव्या विमोहितमतिर्वतमायया लं त्रय्यां जरीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां  
वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः २५ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंतं सर्वात्मना विदधते खलु भा  
वयोगं ते मे ददुर्महत्तय यद्यमीषा स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवा दः २६ ते देव सिद्ध परिगीत पवित्रगा  
था ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः तन्नः प्रशीदति हरेर्गं द्याभिगुप्तान् नैषां वयं न च वयः प्रभवामंदे २७  
कर्मणि प्रहृया युज्यमानोऽत्ये प्रवर्तते दृश्यते हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धा अत्येवा श्रद्धा तस्मादस्य  
ग्राहको नास्तीति ते नोक्तं यद्वा स्वाधीनः सिंहोऽस्येतावता शृंगलादिनिवारणाय तयथान प्रयुज्यते तथा तितुष्टत्वात्पा  
पस्य तन्निरसनाय परमं मंगलं हरेर्नो मस्मरंति यद्वा नाम महात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसंगादित्येषादिकं ग्रंथ विस्तार  
भूयात्तु नातिप्रपंच्यते २४ भावयोगं भक्तियोगं श्रीमीषा पातकं न स्यात् यदि स्यादुरुगायस्य वा दः कीर्तनं २६ तदेव ध  
र्मतत्त्वं निर्णीय भक्त्या ननु शक्तिरिति ये भगवन्तं प्रपन्नाः ते देवैः सिद्धे श्व परिगीत पवित्रगाथाः वरितं पवित्रकथाः अतः  
तानोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छत वयः कालोपि न प्रभवति २७

१४



दमुच्यते

नचात्रप्रमाणवत्कथं दृष्टत्वादित्याह नामोच्चारणेति येनैव केवलेन सूक्तदुष्टारितेन २३ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् अहमन्त्यावृत्त्यादेरपि विधानात् तथा हि सायं प्रतयेण भक्त्या दुःखग्रामादिमुच्यते इति अत्रुदिनमिदमादरेण शृण्वन्निति अवलंकीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानां च तदर्थं खिलचेष्टितमित्याद्यस्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्र पद्येते पुराणान्तरे च पापक्षयस्य भवति स्मरतां तमहं निष्प्रमिति तत्रैकं तस्मात्संकीर्तनं विमोक्षगन्तमगलमहसां महतामपि कौरवविद्धौ कांतिकनिःकृतमित्यादिना सम्यक् कीर्तनादे

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः अजामिलोऽपियेनैव मृत्युपाशात् २३ एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नां विष्णुपुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति स्मियमाण इयाय मुक्ति २४

वमन्यते किंच तथा सति किमिति मध्यादयो ह्यदशा द्वादीनस्मरेयुः तस्मादिदमनुष्यपन्नमिव तत्राह एतावतेति भगवतो गुणानां कर्मणां च नाम्नां च सम्यक् कीर्तनमिति यत् एतावतापु स मघनिर्हरणाय पापक्षयमात्राय अलमुपयोगो नास्ति अलप्रशब्दोत्रवारणं तथाह मरसिंहः अलं भूषणं यथा शक्तिवारकवाचमिति उपयोगाभावमेवाह अजामिलो महापातकपि नारायणेति विष्णुपुत्रमघवान् ननु सम्यक् कीर्तयित्वा तत्र पुत्रं विष्णुपुत्रं ननु हरेः अघवान् अमुच्चिरपि स्मियमाणः स्वस्थचितोऽपि मुक्तिमवाप न त्वघनिर्हरणमात्रं अतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वं आदृतिश्रद्धादिविधयस्तु पापवासनादयार्थ इत्युक्तमेव हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावन इत्यत्र २४



भा० ष०  
१५

एतदुपपादयति। कस्माद्विपद्योर्मधुलेडिआत्मादयति तथा मधुलिहातुष्टत्वेन विसृष्टायेमायागुणविषयास्तेषु पुन  
नैरमते अन्यस्तु तन्मध्वात्मादरहितः। अतएव कामाभिभूतः सनात्मनोरजः पापप्रमादमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीरिते  
यतः कर्मणः पुनरपिरजः पापस्यादेव कुतश्च वत् सत्त्वशोधकत्वाभावात्। ३३ नैव विस्मितधियो बभूवुः किंतु सत्य  
मुक्तमित्येवमेतिरेततः प्रभृतिप्रतिशंकमानाः। अस्मानेव षडहत्यादिति शंका बहंतस्तद्रूपमपि विभ्यति स्म। पावांतरे तु

कस्माद्विपद्यमधुलिरनपुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वज्रिनावहेषु। अन्यस्तु कामहत आत्मरजः  
प्रमादमीहेतुकर्मयत एवरजः पुनः स्यात्। ३३ इत्यस्य भर्तृगदितं भगवन्नाहित्वं संस्मृत्य विस्मितधि  
यो यमकिंकरस्ति। नैवाच्यतां प्रयजनं प्रतिशंकमाना दृष्टं च विभ्यति ततः प्रभृतिस्मरंजन। ३४ इ  
तिहा समिमं मद्यं भगवान्कुंभसंभवः। कथयामास मलय आसीनो हरि मर्चयन्। ३५ इति श्रीमद्वा  
गवते महापुराणे षष्ठमस्कंधे तृतीये अध्याये। ३५ रात्रौ वा देवा सुर नृणां संगो नागानां मृगपक्षिणां सामासि

विस्मितधियो जाताः ते च ततः प्रभृतिविभ्यतिस्मेत्यर्थः। ३५ इति षष्ठः स्कंधः। चतुर्थोऽद्विभिर्विष्णुपञ्चन विवक्ष  
या प्रचेतः सतदहस्यवंशस्तावत्प्रत्यते चतुर्थं तु प्रजापत्ये दहो एणधनहरेः। तपसा हंसगुह्याख्यो त्रेण  
च निरूप्यते प्रसक्तो नु प्रसक्तेन स्वायं भुवः सुतान्वये। नाम प्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बुभुक्षते देवा सुरेति वा भा  
३६ कुंभसंभवोऽगस्त्यो मलये पर्वते आसीनो वागो हरि मर्चयन् पुत्रः विश्वासा र्थं हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः। ३५

भू ३

सामासिकः संक्षिप्तः प्रोक्तः तृतीयस्कंधे १

१५



केतहिंदं डार्थमानेयारत्यत्राह ॥ तानिति ह्यभ्यां ॥ असतः दुष्टान् ॥ तानेवाह ॥ मुकुंदपादारविंदयोर्मकरंदरूपोरसस्तस्मादिमुखान्  
कथं भूतात् ॥ निश्चिंचनेरजसं दुष्टात् ॥ तेषां तापकमाह निरयवर्त्मनि संधर्मेभ्यो गृहे वृक्षात् स्मायेस्तान् ॥ २८ ॥ किंच जिह्वेत्यादि  
यद्येषां निह्वेत्याद्यन्तयः ॥ न कृतं विस्मृकृत्य भगवद्व्रतं यैः ॥ २९ ॥ भगवंतं क्षमापयति तदिति ॥ अयं भावः ॥ नः स्वपुरुषैरस्मादीयत्वे

तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजसं ॥ निश्चिंचनैः परमहंसकुलैरसजैर्जुष्टा  
हृदे निरयवर्त्मनि वृक्षतस्मान् ॥ २८ ॥ जिह्वानवक्ति भगवद्गुणानामधेयं चेत्तश्च न स्मरति तच्चरणारविंदं ॥ कस्मा  
यमेन मतिर्यच्छिर एकदा पितानानयध्वमसतो कृतविस्मृकृत्यान् ॥ २९ ॥ तत्क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः पुरा  
लो नारायणः स्वपुरुषैर्दसत्कृतं नः ॥ स्वानामहोतविदुषारचितां जलीनां क्षांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूमे ॥ ३० ॥  
तस्मात्संकीर्तनं विस्मोजगन्मंगलमहं ॥ महतामपि कौरवविद्धौ कांतिकनिष्कृतिं ॥ ३१ ॥ शृण्वतां गृणतां  
वीर्याणुद्दामानि हरेर्मुकुः ॥ यथा सुजातया भक्त्या मुद्धे ॥ नात्मव्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

न स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्धस्मादसत् ॥ अन्याय्यं कृतं ॥ तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां ॥ सहतां स्वानां स्वीयानां नः ॥ न विदु  
षां ॥ अज्ञानां ॥ अहो गरीयसि तस्मिन् क्षांतिर्युक्तैव ॥ मह इति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां करोत्वित्यर्थः ॥  
३० ॥ तस्मादित्यादिषु कोक्तिः जगतोपिमंगलरूप ॥ ३१ ॥ एकांतिकत्वमाह शृण्वतामिति व्रतादिभिस्तथानमुद्धेत ॥ ३२ ॥



भा० घ०  
१६

अतः आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपशमयिनादिभिर्जुष्टं ॥ ११ ॥ प्रजानां प्रजापतिरेव बंधुः अतस्तज्जीविकानां शो न क  
र्तव्य इति दृष्टांतं च केनो ह तो कानां वालानां माता पितरौ ॥ अज्ञानां ज्ञानदोषं य एव सुदृढं ॥ १२ ॥ ईश्वराधिष्ठानत्वा  
द्भूतद्रोहो न युक्त इत्याह ॥ अतर्देहेष्विति वयुष्माभिः ॥ १३ ॥ आकाशाद्देहे समुत्पत्तिं आकमित्यर्थः ॥ आत्मविचारेण

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपयत्तदीपितं ॥ पित्रापितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहे ॥ ११ ॥ तो कानां पितरं बंधु  
ईशः पद्मस्त्रियाः पतिः ॥ पतिः प्रजानां भित्तुणं गृह्यज्ञानं बुधः सुदृढं ॥ १२ ॥ अतर्देहेषु भूतानां माता से हरि  
रीश्वरः ॥ सर्वतद्विरम्य मीतध्वमेवं वसो वितो ह्यसौ ॥ १३ ॥ यः समुत्पत्तिं देहमाकाशात् न न्युमुह्ये ॥ आ  
त्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥ अलंदग्यैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः ॥ वाही ह्येषा  
वराकन्या पत्नी चे प्रतिगृह्यतां ॥ १५ ॥ इत्यामंत्र्य वरं रोहं कन्यामाप्सरसी नृप ॥ सोमो राजययौ दत्त्वा तं ध  
र्मं लोपयेमिरे ॥ १६ ॥ तेभ्यस्तस्यां समभवद्दत्तः प्राचेतसः किल ॥ यस्य प्रजाविसर्गेण लोका अपूरितास्त  
यः ॥ १७ ॥ यथा ससर्ज भूतानि दत्तो दुहितुर्वत्सल ॥ रेतसामनसा चैव तन्ममावहितः ॥ १८ ॥

योनियच्छेत् ॥ १४ ॥ खिलानां शेषाणां वः युष्माकंच शिवमस्तु वृक्षरक्षणा र्थात् दीयां कन्यां ददाति ॥ वाही वृक्षैः  
पालिता ॥ १५ ॥ आमंत्र्य सांतयित्वा ॥ आपसरसी ॥ अपसरसः प्रमोवायाः सुतां ॥ १६ ॥ १७ ॥ दुहितुर्वत्सल इति तस्य कन्या  
वंश एवेत्युक्तः मम मतः ॥ १८ ॥

१६



व्यासविस्तारं तैत्तिरीयः यथाशक्त्या यथाससर्जतां शक्तिं तं प्रकारं च ज्ञातुमिच्छसि अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गं ॥ २ ॥ अदत्तादिरु  
 पेण ससर्जति वक्तुं दत्तजन्मप्रकारमाह यदेति प्राचीनवर्हिषः पुत्राय दासमुद्रमध्यादुन्मग्नानिर्गताः तदा गां पृथ्वी  
 दुर्मैवृतां ददृशुः नारदापदेशतः प्राचीनवर्हिषो निरुत्या अराजके सति कृष्याय भावात् ॥ ४ ॥ तपसा दीपितो मनु र्येषां तं  
 तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् यथा ॥ अमुं सर्गं यथाशक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥ स्व उवाच ॥ इति सं  
 प्रश्नामाकर्ण्य राजर्षेर्वा दरायणिः ॥ प्रतिनंदं महायो गीजगादमुनिसत्तमः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदा प्रचेत  
 सः पुत्रा दश प्राचीनवर्हिषः ॥ अंतः समुद्रा दुन्मग्नाना ददृशुर्गां दुर्मैवृतां ॥ ४ ॥ दुर्मैभ्यः कुध्यामानास्ते तपो दीपित  
 मन्यवः ॥ सुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्विधत्तया ॥ ५ ॥ ताभ्यां निर्देह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरु बह ॥ राजोवाच म  
 हान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निवर्हि ॥ माद्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोणधुमर्हय ॥ विवर्द्धयिष्वो ययं प्रजानां पत  
 यः स्मृताः ॥ ७ ॥ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिव्ययः ॥ वनस्पतींश्चोषधींश्च ससर्ज जीर्णमिषं विभुः ॥ ८ ॥  
 अक्षं च राणां मयं राह्यपदम्यादचारिणं ॥ अहस्ताहस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥ ययं च पित्राऽन्वा  
 दिष्टा देवदेवेन चानघाः ॥ प्रजासर्गा हि कथं वेत्ता निर्देह्यधुमर्हय ॥ १० ॥  
 तेषां द्रुमाणं दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ ताभ्यां वायुं मिभ्यां दह्यमानांस्तावदुमान् ॥ वनस्पतीनां राजा सोम उवाच ॥ माद्रुमे  
 भ्यः इति नवभिः ॥ हे महाभागा विशेषेण वर्द्धयितुमिच्छय ॥ ७ ॥ प्रजापतिनां तद्द्रव्यभोज्यदाहोऽनुचित इत्याह  
 अहो इति विभिः ॥ ऊज्जीभस्य इषमन्न ॥ १० ॥



भा० प०  
१७

ननु गुरो जडत्वात् न जानाति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानाति अत आह देह इति देहश्चासवश्च प्राणा अक्षा  
रादिधारि मनश्च अतः करणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्राणि आत्मानं स्वस्वरूपं दृश्यं अन्यं इंद्रियवर्गं तयो  
परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतन्नयं वेद गुणाश्च तन्मूलभूतान् वेद तज्ज्ञोऽपि सन्नयं सर्व  
ज्ञानवेदतमनंत इति स्तोमि २५ अदृष्टधाम त्वमुक्तास्वप्रकाशत्वमाह यदा मनस उपरामः समाधिः ननु स  
देहे स वो ह्यमनो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुं परं यत् सर्वं पुमान्वेद गुणाश्च ज्ञानवेद स  
र्वज्ञमनंतमीडे २५ यदोपरामो मनसो नाम रूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् यद्व्यते केवलयास  
संस्थया हंसायतस्मै शुचि सदनं नमः २६ मनीषिणोऽतर्ह्येदिसंनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च वि  
वृद्धिः वद्विरेया दारुणि पांचदश्यं मनीषया निष्कर्षं तिगूढम् २७ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥  
ननु स पुत्रा विवलयः न च जाग्रद्विषयस्वप्नयोरेव विज्ञेयः तदा हनाम रूपे रूपे ते ये न तत्रातस्योपरमेहे  
तुः दृष्टदर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोषान्नाशात् तद्व्यते केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धा  
शुचि शुद्धमनः सदा प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः २८ एवं भूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह मनीषिण  
इति ह्यभ्यासिवेवे केन नोयं निष्कर्षति विविच्य ध्यायति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामिति द्वयोर  
नयः एवं निष्कर्षतां प्रतीयत इति भावः किमिति निष्कर्षति स्वशक्तिभिर्गूढं अप्रकाशमानं कतिभिः नवभिः पुन

स्वनिर्वाणः संप्रविशन्त्युपाधिभिर्गूढं ॥  
व्यतिष्ठति स्ववर्तीत्यर्थः यदा नवभिः प्रकृतिपुरुषम



प्रजापतिर्देहः अर्चयितुं असंस्कृतं विध्यपादानुसन्निहितपर्वतान् ॥ २० ॥ २१ ॥ हंसगुह्याख्येनसोत्रेण कस्यद  
 क्षस्य ॥ २२ ॥ परायणसंवेत्तिमायममोदधे नमनं करोमि परत्वे हेतुः अविताया अनुभूतिः चिच्छक्तिर्यस्य अतो  
 गुणत्रयाभासो जीवो निमित्तमाया च तयोर्वधवे नियंत्रोः एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्येषां तैर्जीवैरदृष्टधामस्व  
 रूपं यस्य तत्र हेतुः निवृत्तमानं यस्मात् पाठांतरे निमित्तमानमवधिश्च यस्मात् तर्हि कथं तस्य सिद्धिरत आ

मनुसैव सृजतुर्वप्रजापतिरिमाः प्रजाः देवास्तुरमनुष्यादीन् भूष्य लज्जलोकसः ॥ १९ ॥ तमर्चयितुं  
 मालोक्य प्रजासंगं प्रजापतिः विध्यपादानुपव्रज्य सो चरदुष्करंतपः तत्राद्यमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं  
 परं उपस्थानुसवनं तपसा तोषयद्गिरिं ॥ २१ ॥ असौ षीकं सगुह्येन भगवंतमधो दत्तं तुभ्यं तदभिधातुं  
 स्यामि कस्या तु घ्यते हरिः ॥ २२ ॥ प्रजापतिरुवाच नमः परायणवितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तवं  
 धवे अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयं भुवे ॥ २३ ॥ नयस्य सख्यं पुरुषो वेति सख्युः सखा  
 वसन्तः सवसतः पुरेस्मिन् गुणो यथा गुणिनो व्यक्तं दृष्टे तस्मै महेशाय नमः करोमि ॥ २४ ॥

ह स्वयं भुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥ अदृष्टधाम त्वं दर्शयन्नाह नेति पुरुषः सखा जीवः अस्मिन् देहे वसन्तपि अत्रैव सं  
 वसतः सख्यं यस्य सख्यं करणं प्रवर्तकत्वादिकं भावेति न जानाति तस्मै कुतः व्यक्तं दृष्टेः प्रपंचदृष्टेः न हि दृष्टादृष्टयो  
 भवतीति प्रथमा तपोवेत्यक्ते प्रपंच एव दृष्टिर्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनः विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशक

पुरे १

प्रथमानवेति तद्वत् ॥ २४ ॥



तदेवंवस्तुतोगुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्य अनिरुक्तात्मशक्तिरित्यनेनयेतितं॥ मायया सर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्व  
माह॥ यस्मिन्नाधिकारणे॥ यतोऽपादानात्॥ येन कारणेन यस्य संबंधि॥ यस्मै संप्रदानाय॥ यदीप्सिततमं॥ यः कर्ता कर्तु  
ते॥ स्वतंत्रः॥ कार्यतेवान्येन प्रयोज्यकर्ता तद्रूपेति प्रत्येकसंबंधः॥ अत्र च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्तार्थादर्शिताः  
यथेति चक्रियाकारकसंबंधप्रकारवाचिनामवयवानामर्थाः॥ कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च  
सर्वेषां दर्शितः॥ चशब्देन भावकर्मदिविहितप्रत्ययार्थाः संगृहीताः॥ तद्रूपेति कुतस्तत्राह॥ तदेव स्तेषां का

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च॥ परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद्रूपं  
तदेतुरनन्यदेकं॥ ३०॥ यच्छक्तयो विदन्तां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति॥ कुर्वन्ति चैषां मुकु  
रत्स मोहं तस्मै न मो॥ नंत गुणाय भूम्ने॥ ३१॥

रत्नं तत्कुतः सर्वेभ्यः प्राक् प्रसिद्धं ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतु  
वः श्रूयन्ते॥ अवरे च दृश्यन्ते तत्कथं॥ ब्रह्मैव तद्धेतुः तत्राह॥ परेषां परेषां च हेतूनां परमं कारणं॥ ननु सर्व  
कारणत्वे तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात्॥ सत्यं निरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह॥ अत्र  
न्यदि जातीयशून्यवतस्मै न मरुत्युत्तरेणान्वयः॥ ३०॥ नन्वेवं ब्रह्मचोदितस्य हेतुः तर्हि न कदा सिद्धनीदृशं जगदि  
ति वदन्तो मीमांसकाः॥ कुतो न विवदन्ते ते श्रान्ये स्वभाववादिनः॥ संवदन्ते ते च तत्त्वविद्विर्वादिता अपि कुतः  
उनः पुनर्मुह्यन्ति तत्राह॥ यस्य मायाया विद्यायाः शक्तयो विवादस्य क्वचित्संवादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति त



हृदंकारपंचतन्मात्ररूपाभिः त्रिवृद्धिस्त्रिगुणान्तिकाभिः चकारात्षोडशविकाररूपाभिश्च कथं भूतं निष्कर्षे  
ति मनोषयां तद्दृष्टिसंनिवेशितं निश्चलीकृतं पांचदश्यं पंचदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्यं अलौकिकं वेद्विनिवाहंकार  
स्पदादात्मनोऽन्यपरमात्मानं निष्कर्षेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अशेषविशेषायाः तस्यामायायानिषेधेन निर्वोणसुखेनानु  
भूतिर्यस्य अप्रशक्तनिषेधासंभवात् प्रसक्तिमाह एव सर्वनामसर्वविश्वरूप इति तद्वत्त्वेऽपि वास्तवत्वाभावा  
निषेधः संभवतीत्याह अनिरुक्ता आत्मनिशक्तिर्मायायस्य सः ॥ २८ ॥ ननु यदि केवलयास्य संस्थया प्रतीयते तर्हि

सर्वैसमाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वोणसुखानुभूतिः ॥ स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरु  
क्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥ यद्यनिरुक्तं च सानिरूपितं धियाक्षमिर्वा मनसोतयस्य ॥ मा भूत्स्वरूपं गुणरूपवृद्धितं  
सर्वे गुणापायविसर्गतक्षणाः ॥ २९ ॥

सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादित्याशंक्य सर्वैर्नामभिर्वाच्यं प्रत्यक्षादिदृश्यं चेत्तस्य स्वरूपं  
वस्तुतो मा भूत्तथापि मायया धरत इति श्लोकत्रयेण पपादयन्मस्मकरोति ॥ यद्यदिति ॥ यद्यच्च सानिरुक्तं अभि  
हितं धियानिरूपितं व्यवसितं ॥ अक्षमिर्वा इन्द्रियैर्निरूपितं गृहीतं ॥ उत अपि मनसापि निरूपितं संकल्पितं यस्य  
स्वप्रकाशत्वं तस्य तत्स्वरूपं मा भूत् ॥ स्वरूपत्वाभावे हेतुः ॥ हियस्मात्तद्गुणनामैव रूपं ॥ पादांतरे गुणोर्वृद्धितं स  
त्तु गुणमतिरिक्तः ॥ यतो गुणानामपायविसर्गाभ्यां प्रलेयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं विना तयो  
संभवात् ॥ यद्यस्य स्वरूपं मा भूत् न भवति तस्मै नम इति तृतीयेनाचयः ॥ २९ ॥



भा० ष०  
१५

ननु त्वीदृशाः सकामागणेशदीन्यार्थयन्ते त्वन्तुतानविहाय किमिति भगवंतमेव प्रार्थयसे तत्राह प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैः यथाशयंततद्वासनानुसारेण यो देहगतोऽतर्क्यमीततद्देवतारूपेण विविधोभाति यथा वायुः पार्थिवं पंकादिभेदगंधमाश्रित्य नानागंधवान् विभाति रेणोर्गुणंधूमरत्वादिकमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते तद्वत् तस्यैव ततद्देवतारूपेण फलदात्तत्वात् स ईश्वर एव मम मनोरथं सत्यं करोतु किं तंतर्गदुभिरिव नांत

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयंदेहगतो विभाति यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतानमनोरथः ॥ ३४ ॥ श्री कृष्ण उवाच ॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन् नमः सर्वे ॥ प्रादुरसीत् कुरु मेष्ट भगवान् भक्तवत्सलः ॥ कृतपादः सुपर्णो शेषलं वाष्टमहाभुजः ॥ चक्रशंखासिचर्मैर्बुधनुः पाशगदाधरः ॥ पीतवासा धनश्यामः प्रसन्नवदन ईश्वरः ॥ वनमालाविनीतांगो लसच्छ्रीवत्सकोस्तुभः ॥ ३५ ॥

यो

रेरित्यर्थः तदुक्तं गीतासु यो यां यांत नुं भक्तः अर्द्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलांश्रद्धांतामेव विदधाम्यहं सतयाश्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते लभते च ततः कामान् मयैव विदितानि नितानिति ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति चेति ॥ ३४ ॥ संस्तुवतो दत्तस्य भगवान् प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ तं वरुणं तिसाहं श्वतुर्भिः सुपर्णस्यासे स्कंधे कृतौ पादौ येन प्रलंबाश्रितो महंतौ भुजा यस्य चक्राद्यष्टौ बुधधरः ॥ प्रसन्नवदन ईश्वरो च यस्य वनमालाविनीतं कंठदिपादांततद्वाप्लवंगं यस्य लसंतो श्रीवत्सकोस्तुभो यस्य ॥ ३५ ॥

१५



ननु किं तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभो भवन्ति तत्राह अस्तीति योगः उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणो  
पासनायां पातालपादादिकं अस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते नास्तीति सांख्यज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपालिपादः अचक्षुरश्रो  
त्रमिति च पादादिनास्तीति निषिध्यते तयो योगि सांख्ययो र्ये किंचित्समं अतुवर्तमानं अवेक्षितं प्रतीतं बृहत् त्र  
ह्यविवादेऽप्यवादस्य दं ब्रह्मेत्यर्थः विवादस्फुटयति भिन्नौ अस्ति नास्तीत्येवं भूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोर्भिन्नवि  
षयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्थयोरित्युक्तं एकविषययोः कुतः वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधयोरेकव

अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः अवेक्षितं किंच न योगशास्त्रयोः स  
मं परं अनुकूलं बृहत्तरं ३२ यो नुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः नामानिरूपाणि  
वज्रमकर्मभिर्भजे समं परमः प्रसीदतु ३३

स्तुतिपत्वात् समत्वे हेतुः परं हि यतो विधिप्रतिषेधयोरे विषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् तर्हि तथा अविषय  
स्य सद्रावे किं प्रमाणं तदाह अनुकूलं अधिष्ठानं विना पादादिकल्पना योगात् विधिं विना तन्निषेधा योगाच्च  
तयो रूपपादकत्वेन सिद्धमित्यर्थः तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषंगः न नूदासीनस्य समस्य नमस्कारे कोलाभ  
स्तत्राह य इति पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृत रूपनामरहितोऽपि जन्मभिरवतारैर्विशुद्धार्जितसत्त्वा नि  
रूपाणि कर्मभिर्भजानि च यो भजेत कुतः भगवानवित्येष्वर्थः समं प्रसीदतु ३४ ॥ ५५ ॥ ५५



भा० ष०  
२०

भूतिविस्तारप्रयत्नश्चतवोचितएवेत्याह ब्रह्मेति भवंतः प्रजापतयः भूतेन इवस्य हेतवः ॥ ४१ ॥ विश्वरूपेण तत्र प  
साहं प्रीतिर्युक्तं तदेव तपः सुवनं प्रसंगादन्यान्यपि लोकवृद्धिकरालि विद्यादीनि सौति ॥ तपः यमनियमादिसहिं ध्यानं  
मेहृदयं विद्यासांगमंत्रजपः ॥ मध्यानतनोतीति तनुर्देहः ॥ क्रियाध्यानादिविषयः ॥ पुण्यापारोभावनाशब्दवाच्यस्तेन हि ध्या  
नादिक्रियतरत्याकृतिः ॥ ज्ञातासु निष्पन्नाः ॥ कृतवोऽंगानि शिरोवा एतद्यत्प्रवर्ग्यः ॥ ग्रीवाः उपसदश्च हृषीं श्राज्यभागावित्या  
ब्रह्माभवो भवंतश्च मनवो विवृधेश्वराः ॥ विभूतयो मम हेता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४१ ॥ तपो मेहृदयं ब्रह्म तनुर्वि  
द्या क्रियाकृतिः ॥ अंगानि कृतवो ज्ञाताः धर्म आत्मा सवः सुराः ॥ ४२ ॥ अहमेवा समेवाग्रे नान्य किंचितं रं वदिः ॥ स  
ज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विस्मृतः ॥ ४३ ॥ मय्यनंतगुणैर्न ते गुणतो गुणविग्रहः ॥ यदासीत् तत एव यः स्वयं  
भूः समभूदजः ॥ ४४ ॥ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपवृंहितः ॥ मेनेखिते मिवात्मानमुद्यतः सर्गक  
र्माणि ॥ ४५ ॥ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणं ॥ न व विस्मसृजो युष्मायेनादावसृजद्विभुः ॥ ४६ ॥  
दिश्रुतेः ॥ धर्मः कृत्वाद्यपूर्वं आत्मा मनः ॥ हृदयाश्रयत्वात्सुरायत्तभुजस्तएव असुवः प्राणा संतर्पणी यत्वात् ॥ ४२ ॥ तपसः  
संज्ञानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतरी ॥ योक्तमिति हा समाह चतुर्भिः ॥ अहमेवेति वस्त्वतरव्यावृत्तिः ॥ आसमेवेति  
क्रियातरव्यावृत्तिः ॥ अंतरग्राहवहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं ॥ चैतन्यमात्रं ॥ अव्यक्तं ॥ इन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तं ॥ अतएव प्रसुप्त  
मिव विस्मृतः सर्वत्र ॥ ४३ ॥ गुणतः मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्मा एततः ते देवः अजः अयोनिजः ॥ ४४ ॥ खिलमसमर्थमि

समयात्तपतपेयमिदितः सत्येन तपसा ॥ ४६ ॥

२१

२०



महांतिकिरीटकटकानियस्य॥ स्फुरंतीमकरकुंडलेयस्य॥ कांच्यादिभिर्विभूषितः॥ वलयमत्रपादभूषणंदृष्टव्यंकटकस्यो  
क्तत्वात्॥ ४०॥ त्रेलोक्यमोहनं॥ श्रीपुरुषोत्तमोऽयं॥ सुरयथपैलोकपालैः॥ ३५॥ ३६॥ आपरितानिमनोहारालिङ्गद्वियालितैः  
यथाकृदिन्योनयोनिर्गैरापूर्यन्ते॥ तथा महानंदपूर्यन्तेनावृत्तिकत्वात्॥ वागादीनां किंचित् वक्तुं शक्नोः भूदित्य

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः॥ ४०॥ त्रेलोक्यमोहनं  
रूपं विभूषितं त्रिभुवनेश्वरः॥ वृत्तो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुरपूजितैः॥ स्तूयमानो नुगायद्भिः सिद्धगंधर्वच  
रैः॥ ३५॥ रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतसाधवसः॥ ननामदंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः॥ ३६॥ न किंचनो  
दीरयितुमशक्तीव यामुदा॥ आपरितो मनोहारैर्द्रुदिन्यद्रवनिर्गैः॥ ३७॥ तं तथा वनतं भक्तं प्रजाकामं प्र  
जापतिं॥ चित्रज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनाहृदयैः॥ ३८॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्राचेतसमद्यभागसंसिद्धस्तपसा  
भवात्॥ यच्छ्रद्धयान्तरया मयि भावं प्रागतः॥ ३९॥ प्रीतो हं ते प्रजानां ययतेऽस्याहिं हरेत यः॥ समेषकाभोभू  
यः॥ ४०॥ यद्यस्य सोनावाच तथापि चित्रज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह॥ ३८॥ तानां यद्भूयासुर्विभूतयः॥ ४०॥  
भावं भक्तिं गतः प्राप्तः॥ ३९॥ यत्प्रयतस्ते तपः॥ अस्य विश्वस्य उद्दंष्ट्रं वृद्धिं करमतस्ते हं प्रीतः॥ मतपसो लोकस  
मृद्वर्थत्वे त्वत्प्रीतिः किं कारणं तत्राह॥ समेति भूतानां विभूतयः॥ समृद्धयो भूयासु रितियत्॥ एष एव मम कामः॥ त्र

तीमकाममूरणा देवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः॥ ४०॥



भा० ष०  
२९

दा२

अ१

ममरुः विचारितवतः ॥ ६ ॥

२९

विनिर्धृतो मलो गगदीर्यस्मात्स आसयो येषां तान् शुद्धसत्त्वान् पित्रादेशेन जाड्येन प्रजाविवृद्धयेयान् नुद्युता  
नृदृशः ॥ ४ ॥ अहो मोक्षमार्गधिकारिणः सतः एते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्नश्येरन्नितिक्रपयातानि र्गैर्वैवाक्यै  
रुपदिशति स्म तदाह उवाचेति चतुर्भिः पालकाः सतो पिबालिशाः अजाः ययं कथं प्रजाः सत्यथ वनेति ह्येदे वाल  
का इति पावे वालिशत्वे हेतुः एक एव पुरुषो यस्मिन् तद्द्रष्टुं दृष्टुं नुषंगः विलेवे इत्यादि द्वितीयां तानां अविज्ञा  
तदपस्पर्शनादेव विनिर्धृतमलाशयाः ॥ धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोप्युत ॥ तेपिरेतपरवोऽग्रं पि  
त्रादेशानियंत्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धयेयान् नृदेवर्षिस्तान् दृष्टुं ॥ ४ ॥ उवाच चापि ह्ययं आः कथं सत्यथ  
वै प्रजाः ॥ अदृष्टान्तर्भुवो ययं वालिशाः वत वालकाः ॥ तथैकपुरुषं राष्ट्रं विलेवा दृष्टुं निर्गमं ॥ वद  
रूपास्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिं ॥ नदीमुभयतो वाहा पंचपंचाङ्गुतं गृहं ॥ क्वचिद्वसंचित्रकथं हो  
रपद्यं स्वयं भ्रमि ॥ कथं स्वपितुरादेशमुविद्वांसो विपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥  
श्री क उवाच ॥ तन्न शम्याथ ह्ययं आः प्रोत्पन्निक मनीषया ॥ वाचः कृतं तु देवर्षेः स्वयं विममृमुधिया ॥ ६ ॥  
यकथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः ॥ पंचपंचानां पंचविंशतेरुद्भूतं गृहं ॥ दौरपद्यं ॥ ह्युरैः पविभिः वज्रैश्च निर्मि  
तमिवातितीक्ष्णं दृष्टं चेत्यर्थः ॥ स्वयं स्वतंत्रं भ्रमि भ्रमणं स्वभावविपश्चितः ॥ सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मानोऽनु  
रूपं विद्वांसो जानंतः ॥ पूर्वोक्तं वैकपुरुषं राष्ट्रमित्यविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ वाचकृतं परे  
होवादेनाथानिरमिव प्रतीयमानवचनं ॥ प्रोत्पत्तिकीसहजामनीषाविचारशक्तियस्यास्तया धियो स्वयमेव वि



संततिरुद्युपायमाह। एषेति अंगदेदत्त पंचजनाख्यस्य प्रजापतेः॥४७॥ मिथुनस्य योच्यवायोरतिः स एव धर्मस्य सः तं  
तथा भूतायां तस्यां॥४८॥ मामया निमित्तभूतया स्त्रिया सह मिथुनी भूय भविष्यति॥ पुत्रादिरूपेणोत्पत्त्यंते॥४९॥ इति व  
चतुर्थः॥४॥ पंचमेनारदेनाथवाचः कुटेस्तुनाशितान् सुतानाक एव दत्तो मुंशशापेति निरूप्यते॥१॥ अष्टम्यधर्मशी

एषा पंचजनस्यांगदुहिता वै प्रजापतेः॥ असिक्रीनामपत्नी त्वे प्रजेश प्रतिगृह्यतां॥४७॥ मिथुनं च वायुध  
र्मस्तं प्रजासर्गमिमुं पुनः॥ मिथुनं च वायुधर्मिण्यां भूरिशोभावयिष्यति॥४८॥ त्वत्तौऽधस्तात् प्रजाः सर्वा मि  
थुनी भूय मायया॥ मदीयया भविष्यति हरिष्यति च मेव लिं॥४९॥ श्री कृ कृ वा ३॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य  
भगवान्विश्रभावनः स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्द्वे हरिः॥५०॥ इति श्री मद्भगवत् महापुराणे  
षष्ठोऽध्यायः॥४॥ श्री कृ कृ वा ३॥ तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोपवृंहितः॥ हर्यश्च संज्ञा  
नयुतं पुत्रानजनयद्भिभुः॥१॥ अष्टम्यधर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणानृप॥ पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गप्र  
तीची प्रययुर्दिशं॥२॥ तत्र नारायण सरसीर्थं सिंधुसमुद्रयोः॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिस्त्रिष्विवितं॥३॥

स्तारकाचारस्वभावाः॥२॥ तत्र प्रतीचां दिशि सिंधोर्नद्याः॥ समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्र स्थं नारा  
यणसरोनामतीर्थं प्रययुरित्यन्वयः॥ सुमहत्॥ अतिविस्तीर्णं॥३॥ एमरमरमरमरमरमरमरम॥

: प्रजा २



भा० ष०  
२२

नदीमुभयतोवाहमित्यस्यार्थमाह सृष्ट्याप्येकरीतीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः ॥ वेलाकूलं प्रवाहयति ॥ तासां  
निर्गमस्यानं ॥ तयोर्विद्यादितस्यान्ते समीपे वेगिनां निर्गमप्रतिबंधाय ॥ क्रोधाहंकारादिभिः ॥ कृतवेगं तस्य तद्वेगो  
न विवशस्य ॥ अतएव तां तथाभूतामविज्ञस्य अविचारयतः ॥ असद्विर्भाकेः ॥ यदा वेलाकूलं समुद्रस्य व्यवहारस्थानं  
तस्य समीपे समुद्रे वृद्धिः कासाभ्यां यथा उभयतोर्वहः ॥ कृतवेगं नदी भवति ॥ एवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो व्यवहार  
स्थाने देहे जन्ममरणदिभिः कृतवेगमित्यर्थः ॥ वेगिनी निति पाठे वेगवती ॥ १२ ॥ पंच पंचै ॥ तस्यार्थमाह पंचविं

सृष्ट्याप्येकरीमायां वेलाकूलं तवेगितां ॥ मत्तस्य तामविज्ञास्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥ पंचविंश  
तितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्शकं ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्त  
म्यबंधमोक्षादुद्दर्शनं ॥ विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ कालचक्रं भ्रमितीह सा सर्वं  
निष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥

शतितत्त्वानां पुरुषोऽनर्थासीद्भुतदर्शकं ॥ आश्रय्यरूप आश्रयः ॥ अध्यात्मं कार्यकारणसंघाताधिराजानं तमबु  
धस्य ॥ असद्विः मिथ्यात्वात् अकृतैः ॥ १३ ॥ क्वचिद्धंसमित्यस्यार्थमाह ऐश्वरं ईश्वरप्रतिपादकं विविक्तपदं चिज्जु  
रूपं वस्तु येनेति हंसपदं व्याख्यातं ॥ बंधमोक्षावबुधदर्शयतीति तथा अनेन विविक्ताः कथायस्येति व्याख्यातं ॥ तदुत्तर  
म्य ॥ अतभ्यस्य अविज्ञाय अविदुषः असद्विर्वहिर्मुखैः ॥ १४ ॥ क्षोरपयमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति भ्रमि  
म एतत्कतीह मिति ॥ निःकर्षयदिति क्षोरपयपदं व्याख्यातं ॥ तदबुधस्य ॥ अतएव फले निष्यत्यत्र बुद्ध्या काम्यक

सो नुष्टाने वगुणवाकुल्यासदिः १२

२२



नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विभूष्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः॥ अदृष्टांतर्भवइत्यत्र भूशब्दार्थमाह॥ भूरिति ज्ञेयं त  
द्यत्र जीवसंज्ञं लिंगशरीरं॥ यत्र निजबंधनकारणं॥ अतश्चार्थमाह॥ निर्वाणं नाशं॥ असद्विर्भावोपयोगिभिः कर्म  
भिः किं भवेन्न किमपि॥ ७॥ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह॥ एक एवेति॥ तुर्यः सर्वसाक्षी त्वाश्रयः स्वाधारः॥ अभवं नित्यमुक्तं  
असद्विः॥ ईश्वरसमर्थितकर्मभिः॥ ८॥ विलंबादृष्टनिर्गमं॥ दृश्यार्थमाह॥ पुमान्यद्गत्वा प्राप्य विलसंगं पातालगत

दभः॥ क्षेत्रं जीवसंज्ञं पदनाजिनबंधनं॥ अदृष्टांतस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ ९॥ एक एवेश्वरस्तुर्यो  
भगवान्त्वाश्रयः परः॥ तमदृष्टाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ ८॥ पुमान्नेवेति यद्गत्वा विलसंगं गतो यथा  
प्रत्यग्धामाविदइह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ ५॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः सैरिणी वरगुणान्विता॥ तन्निष्ठा मगतस्ये  
ह किमसत्कर्मभिर्भवेत्॥ १०॥ तत्संगभं शितैश्चर्यं संसरंतं कुभाय्यवत्॥ तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभि

र्भवेत्॥ ११॥ नेवेति नावर्तते तत्॥ प्रत्यग्धामज्योतिरूपं ब्रह्म॥ अविदः अविदुषः असद्विः नमुरस्वर्गादिसाधनैः क  
र्मभिः॥ ५॥ बुद्धिरूपास्त्रियमित्यस्यार्थमाह॥ नानारूपेति॥ सैरिणी पुंश्चली च विमोहकैः रजःप्रादिगुणैः॥ अन्विता त  
न्निष्ठा तस्या अवसानं विवेकं अगतस्य असद्विरणंतेः॥ १०॥ पुमांसं पुंश्चली पतिसित्यस्या अर्थमाह  
तस्याः संगेन भ्रंशितमैश्चर्यं स्वातंत्र्यस्य॥ कुत्सिता भाय्या यस्य तद्वत्॥ तस्या गतीः सुखलक्षणः संसरंतं ग  
च्छंतं॥ जीवमबुधस्य अज्ञानतः॥ असद्विः बुद्धिविवेकप्राप्तैः॥ ११॥ ए म ए म ए म



भा० घः  
२३

इदं स्यति वाचां मंत्राणां पतिं विष्णुमारुधयामासुः॥ विष्णुद्वसत्वा श्रयाय॥ परमहंसाय नमो धीमहि २४॥ प्रतिसर्गे  
धीर्येषां तान् वाचः कृतानि॥ अष्टष्टांतर्भुव इत्यादीनि प्राह॥ हेदाक्षायणाः संस्पृष्टे तया दिपुनरन्यदपि प्राह  
अकक्षां कतिचित्नासान् कतिविद्युभोजनाः॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यसंत इदं स्यति॥ २३॥ उं नमो नारा  
यणाय पुरुषाय महात्मने॥ विष्णुद्वसत्वा श्रयाय महाहंसाय धीमहि २४॥ इति तान् पिराजेंद्रप्रतिस  
र्गधियो मुनिः॥ उपेत्य नारदः प्राह वाचः कृतानि पूर्ववत्॥ २५॥ दाक्षायणाः संस्पृष्टे तया दिपुनरन्यदपि प्राह  
अन्विष्टानुपदं वीभ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः॥ २६॥ भ्रातृणां प्रयाणं भ्राता यो नुतिष्ठति धर्मवित्॥ स पु  
ण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते॥ २७॥ एतावदुक्ता प्रययौ नारदो मोघदर्शनः॥ ते पि चान्वगम  
न्मार्गं भ्रातृणां मे कुमारिष॥ २८॥ स धीं चीनं प्रतीचीनं परस्यानुपयंगताः॥ नाद्यापि ते निवर्तंते य  
श्चिमायामितीरिव॥ २९॥ एतस्मिन्काले उत्पातान् वहेत्यस्य नृजापतिः॥ सर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपा  
नृणां त॥ ३०॥  
निगममुपदेशं अन्विष्टत अवलोकयत्॥ २६॥ प्रयाणं प्रकृष्टंगमनं पुण्यमेव वंधुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्स  
लैः देवैः॥ २७॥ असौ घदंशनं यस्य हेमारिष आर्ष॥ २८॥ स धीं चीनं समीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्य॥ अनुपयत्र  
ऊरुं पंध्यान् पश्चिमायामिनीः गताः रात्रय इव॥ २९॥ ३०॥



भी

स्वपितुरादेशमित्यस्यार्थमाह ॥ शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः ॥ तदनुरूपाय निवर्तकमादेशं योनवेदसकथं गुणवि  
भ्रं ॥ गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्यासवान्सन् ३५ क्रमेत् ॥ स एवादी प्रवृत्तैर्तमेक्षे प्राप्ते ब्रह्मबुद्धीनां जीवमायांतरात्म  
ना ॥ शास्त्रकास्तोपदेशानामज्ञाने किमु कर्मभिः ॥ इति वाचकूटसंग्रहश्लोकः ॥ १६ ॥ इति व्यवसितार एव निश्चितवतः  
एकचेतसः ॥ एकमत्ययुक्ताः ॥ तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्य ॥ १७ ॥ पुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ १७ ॥ निर्भीतः साक्षात्कृत्वा यो

शास्त्रस्य पितुरादेशं योनवेदनिवर्तकं ॥ कथं तदनुरूपाय गुणविसंभ्युपक्रमेत् ॥ १६ ॥ इति व्यवसितारा  
जन्महर्ष्यश्चा एकचेतसः ॥ प्रययुस्तं परिक्रम्य पंचानमनिवर्तनं ॥ १७ ॥ स्वरं ब्रह्मणि निर्भीतदृषीकेशपदां  
बुजे ॥ अखंडचित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ १८ ॥ नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनां ॥ अन्वत  
प्यतः कः शोचन् सुप्रजास्त्वमुचोपदं ॥ १९ ॥ स भूयः पांचजन्यायामजेन परिशो वितः ॥ पुत्रानजनयद्  
क्षः सवलम्बान्सहस्रशः ॥ २० ॥ तेपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ॥ नारायणसरोजगम्य त्रिसि  
द्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २१ ॥ तदुपस्य शोनादेव विनिधूतमलाशयाः जपंतो ब्रह्म परमं ते पुस्तैः ॥ २२ ॥ महत्तपः ॥ २२

दृषीकेशः ॥ तस्य पदांबुजे अनुचरत् ॥ अन्वचरदित्यर्थः ॥ १८ ॥ नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा ॥ शीलेन शालंते शो  
भंते इति तथा तेषां कः दक्षः सुप्रजास्त्व ॥ सत्युन्नवत्वं मुचोपदं शोकानां स्थानं ॥ १९ ॥ अजेन ब्रह्म ॥ एण सहस्रशः  
सहस्रसंख्यानं ॥ २० ॥ २१ ॥ परमं ब्रह्म प्रणववक्ष्यमाणमंत्रं वा ॥ २२ ॥ ॥ ५५



भा० ष०  
२४

वालातांमतिपुत्रादिविषयांभिनतीतितथा॥एवंनिरनुक्रोशःनिर्घृणःहरेर्यशोनाशकःसन्तत्याषदानांम  
ध्येकथंचरसि॥३४॥निर्लेज्जत्वमेवाह॥ननुत्वामतेभागवताःसर्वभूतानुग्रहपरवशाः॥तंतुभूतविप्रियंकु  
र्वैकथंचनस्तज्जसैइतिभावः॥३५॥ननुवैराज्ञादुपशमःउपशमात्तेहपाशच्छेदनंभवति॥नचविरक्तस्यरूपा  
त्रयापाकरणमावश्यक॥यदहरेवविरजेतदहरेवप्रवजेत्॥यदिवेतरथाव्रह्मचर्यादेवप्रवजेदित्यादिश्रुतेः

एवंतंनिरनुक्रोशोवालातांमतिभिदरेः॥पार्षदमध्येचरसियशोहानिरपत्रपः॥३४॥ननुभाग  
वतानित्यंभूतानुग्रहकातराः॥स्तेत्वांसौहृदघ्नवैरंकारमवैरिणां॥३५॥नेत्यपुंसांविशगःस्यात्  
माकेवलिनामृषा॥मन्यसेयद्युपशमंस्नेहपाशानिकंतनं॥३६॥नानुभूयनजानातिपुमान्विषय  
तीक्ष्णतां॥निर्विद्येतस्वयंतस्मान्नतथाभिन्नेधीःपरैः॥३७॥यन्तत्कर्मसंधानांसाधूनांगृहमेधि  
ना॥कृतवानसिदुर्मर्षविप्रियंतवमर्षितम्॥३८॥

यतोवैराग्योपदेशेनतेषामयाअनुग्रहएवकृतइतिचेत्तत्राहनेति॥यद्यपित्वमेवमन्यसेतथा मृषाकेवलिना  
ज्ञानंविना॥अवधनवेषणत्वया॥इत्यमतिचालनेकृतेऽपिपुंसांविशगोनेवस्यात्॥नचविशगंविनोपशमःनच  
तेनविनास्नेहपाशानिकंतनमित्यर्थः॥३६॥इत्यविशगोनेत्यादित्यत्रहेतुमाह॥नानुभूयअननुभूयविषयाणां  
तीक्ष्णतादुःखहेतुनजानाति॥तस्माद्विषयानुभवेनतीक्ष्णत्वज्ञानात्॥३७॥अतस्त्वयास्माकमप्रियमेवकृतं तथा  
पिबयंकुर्मइत्याहयदिति॥कर्मसंधानां कर्ममप्यादानां॥कर्मसंधामितिवापावे॥विप्रियंकर्ममजानतामित्यर्थः

भा०

इःसंयत्तकृतवानसितन्मर्षितंसादा॥३८॥

२४



पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठा मुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति ॥ तदनुसहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वगतः ॥ तदा त  
मुपलभ्य दक्ष आह ॥ ३१ ॥ साधो रिवलिंगं वेधाय स्य ते न त्वयानोऽस्मदीयानामर्भकाणां ॥ असाधुप्रकारिकृतं ॥ तदेवा  
ह साधूनां स्वधर्मवृत्तानां भिक्षोर्धर्मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३२ ॥ ननु सन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोहदंतुचात् सत्यं ॥  
एवमप्यपाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह ॥ अरौ रिति ॥ जायमानो वै ब्रह्मणस्त्रिभिः स्वरूपवान् जायते ॥ ब्रह्मच

वुक्रोधनारदायासौ पुत्रशोकविमूर्छितः ॥ देवर्षिमुपलभ्या हरोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३१ ॥ दक्ष उवाच ॥  
अहे असाधो साधूनां साधुलिंगेन न त्वं ॥ असाधुकार्यभ्रं काणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३२ ॥ अरौ  
स्त्रिभिरमुक्तानां नमीमांसितकर्मणां ॥ विधातः श्रेयसः पापलोकयो रुभयोः कृतः ॥ ३३ ॥

र्थेण सुविभो यज्ञेन देवेभ्यः ॥ प्रजया पितृभ्यः ॥ एष एव अन्तर्लोचः ॥ पुत्री यज्वा ब्रह्मचारीति श्रुतेः ॥ अरौ रमु  
क्तानां नमीमांसितानि ॥ न विचारं तानि कर्माणि यैः ॥ तेषां तावद्वै विमोक्षो नास्ति ॥ तद्भूतकालभावित्वात् ॥ पुत्रो  
त्पादनं यज्ञानुष्ठानयोरभावेन ॥ पितृदेवर्षिस्वरूपविमुक्तिश्च नास्ति ॥ अतः हे पाप ॥ विषयभोगत्यागात् ॥ इह  
लोके श्रेयसो विधातः पूतः ॥ मोक्षानधिकरित्याच्च ॥ परलोकेऽपि श्रेयसो विधातः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ इह  
एतन्नित्री एव पाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यध इति ॥ ३३ ॥



२५

रोजवशपुत्राः १३ पुरःपुराणि १४ १५ स्कंदश्चकृतिकासुतोऽनेपुत्रः षाण्मातुरदिति ॥ अग्निभूश्च प्रसिद्धः ॥ ततः  
स्कंदरात्र १६ आकृतिपतिः शिल्पाचार्यः १७ ततोविश्वकर्माः चाक्षोमनुरासीत् १८ ॥ ॥ रत्नरत्नरत्नरत्न

३२



तथापि तवाभद्रं भविष्यति तत्राह तंतुकंतन संसारं धेदकं यद्यस्मात् अभद्रं पुत्राणां स्थानं भंशं ॥ यदंस्थानं न भवे  
दिति पुत्रं धृतेन शापः ॥ ३९ ॥ वातं तथेति स्वीकृतवान् ॥ ईश्वरेण प्रतिशप्तं समर्थेति तित्तेन ॥ सहेतेति यत् एता  
वानेव ॥ ४० ॥ इति व ॥ पंचमः ॥ ५ ॥ षष्ठे दत्ते सस्त्रया कन्याषष्ट्या प्रकीर्तिताः ॥ एतं वंशाय तोजातो विश्वरूपो दि

तंतुकंतनयनस्त्वमभद्रमचरयुनः ॥ तस्मात्लोकेषु ते मूढन भवेद्भूमतः पदं ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्र  
तिजग्राहत द्वातं नारदः साधुसंमतः ॥ एतावान्साधुवादे हितितित्तेनैश्वरः स्वयं ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागव  
तमहापुराणे षष्ठे स्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः प्रचेतसोऽसन्नयामनुनीतः स्वयं भुवा ॥ ष  
ष्टिसंजनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥ दशधर्मायुका ये दौर्दिषट्त्रिनवदत्तवान् ॥ भूतांगिराक  
शाम्बेभ्यो द्वे देता द्यायि च पराः ॥ २ ॥ नामधेयान्यमूषां त्वसापत्यानां च मेष्टयु ॥ यासां प्रसूतिप्रसवे लोका  
आपुरितास्त्रयः ॥ ३ ॥ भानुर्त्नवा ककुत्रामि विष्वासाध्यामरुन्वती ॥ वसुर्मुर्ती संकल्पाधर्मपत्यः सुतान्शु  
रु ॥ ४ ॥ भानोस्तु देवः ऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ॥ विद्योतश्चासीत्तवायास्ततः ॥ ५ ॥ सनयित्तवः ॥ ५ ॥

तेः सुतान् ॥ १ ॥ नारदाय पुत्राणां नाशमाशंकमानो दुहितुर्जनयामास ॥ १ ॥ कायकश्च प्रायद्विषट्त्रिगुणाष्टद्वदशः  
याः सुताः ॥ त्रयोदशैत्यर्थः ॥ इदोः सोमाय त्रिनवसप्तविंशतिः ॥ तादृश्यानामांतरप्राप्राय कश्यपाय अपराः ॥ अथ

प्रसूतिप्रसवः  
सापत्यानां मे मतः ऋषभ ॥ प्रसूतिप्रसवः  
ततो वेदः ऋषभ ॥ ५ ॥  
पुत्रो जादिसिः ॥ ५ ॥  
रु २



भा० ष०  
२६

तंदत्तं प्रसाद्य केवलकला एवलेभेन त्वपत्या निकथं भूताः ॥ क्षये कल्पपदे हिताः ॥ खंडिताः सतीः ॥ पागांतरे क्षये स  
ति पुनरधिताः ॥ तेनैव वर्धिताः सतीः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अल्पत्वेन सुगमत्वात् ॥ यथा यथं व्युक्रमेण तासां वंशानाह

पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये हिताः ॥ २७ ॥ मृग्युता मानि लोकानां मातृणां शंकराणि च ॥ अथ कश्यप  
पत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ २८ ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काश्याश्च रिष्टा सुरसा इत्या ॥ मुनिः क्रोधवसाताम्ना सु  
रभिः सरमातिभिः ॥ २९ ॥ तिमेर्यादोगणाश्चासनश्चापदाः सरमा सुतः ॥ सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये हि  
षाफानृपाः ॥ ३० ॥ ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या सुते रस्य रसांगणाः ॥ दंदशकादयः सर्पा राजनः क्रोधवशात् स  
जाः ॥ ३१ ॥ इलाया भरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ अरिष्टायाश्च गंधर्वाः काश्यादिशफेतराः ॥  
३२ ॥ सतादनोरेकपट्टिस्तेषां प्राधानिका नृमृग्युता ॥ हिम्वर्षा शंबरो रिष्टो हयग्रीवो विभावस्तुः ॥ ३३ ॥  
अथो मुखं शंकुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ पुलोमा वृषपर्वो च एके च कोनुतापनः ॥ ३४ ॥ ध  
मकेशो विरूपाक्षो विप्रश्चित्रिश्च दुर्जयः ॥ स्वर्भानुः सुप्रभो कन्यामुवाहनमुचिः किल ॥ वृषपर्णास्तु  
शर्मिष्ठा ययातिर्नाकुषो वली ॥ वैश्वानरमुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ॥ ३५ ॥  
तिमेरित्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सौरसाः सुरसायाः पुत्राः प्राधानिका द्मुखान् ॥ अष्टादश मृग्युता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४

३५  
२६



ऊषाभाय्यो अथ आतपात् पंचयामो दिवसो जातः अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्युषयो दिवसावयवत्वात् ॥ १९ ॥  
भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह सरूपेति ॥ २० ॥ महावित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयः अन्ये अन-  
स्य जाताः ॥ २१ ॥ अंगिरसः स्वधासती चेति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह प्रजापतेरिति स्वधानामपत्नी पितृन्पुत्रत्वेऽकरोत्

विभावसोरभूतोषाव्युष्टरो विष्मत्तपं पंचयामोपभूतानियेन जाग्रतिकर्मसु ॥ १९ ॥ सरूपास्तभूतस्य भा-  
र्या रुद्राश्च कोदिशः ॥ रेवतोऽजो भवो भीमो वामनगो वृषाकापिः ॥ २० ॥ अजैकपादहिर्बुध्नो वदुरु रूपो महानि-  
ति ॥ रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये यो राभूतविनायकाः ॥ २१ ॥ प्रजापतेरंगिरसः स्वधापत्नी पितृन्पुत्रं ॥ अथर्वांगि-  
रसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ २२ ॥ कशाश्चोर्चिषि भार्या यांध्रमकेशमजीजनत् ॥ धिषण्यां वेदशिरो दे-  
वलं च पुनर्मनुः ॥ २३ ॥ तार्क्ष्यविनता कद्रुः पतंगी यामिनी ति च ॥ पतंग्यस्तपतगान्यामिनी शलभा-  
नथ ॥ २४ ॥ सुपर्णास्तगुरु साक्षा यज्ञेशो हनं ॥ सूर्यसूँमनूरुच कद्रुर्नागाननेकशः ॥ २५ ॥ कृतिकादीनि  
नक्षत्राणीदोः पत्युस्तुभारत ॥ दक्षशपात् सोनपत्यस्तासु यक्ष्ममहादितः ॥ २७ ॥

अथ सती च अथर्वांगिरसं नाम वेदं ॥ २२ ॥ कशास्वस्यार्चिर्धिषण्येति द्वे भार्ये तयोर्वंशमाह कशास्व इति ॥ २३ ॥ २४ ॥  
सुपर्णविनता अनूरुं अरुणं ॥ २५ ॥ रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासामपि द्रुणं ॥ कुपितस्य दक्षस्य  
शपात् यक्ष्मग्रहादितः ॥ दयरो गपीडितः सन् तास्वनपत्योऽभूत् ॥ २६ ॥

त २



चर्षणयः कृतज्ञानवतः पश्यन्ती कर्मत्वेन निर्धेरावुक्तेः यत्र येषु आत्मानुसंधानविशेषेण मानुषीजातिश्चोपक  
 ल्पिता तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविसरमात्मेति ॥ ४५ ॥ कुपितं हरमिति शेषः विवृतद्विजः प्रकटितदंतः स न  
 ४६ ॥ ४७ ॥ यद्यदाविमतेन आवज्ञातेन वहस्यति नापरित्यक्ताः तदा द्विषतां शत्रूणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौ

अर्थमणोमातृकापत्नीतयोश्चर्षणयः सुताः यत्र वै मानुषीजातिव्रह्मणश्चोपकल्पिता ॥ ४५ ॥ पुषानप  
 त्यः पिष्टादो भग्नदंतो भवत्युर ॥ यो सोऽक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४६ ॥ त्वष्टुर्देत्यानुजाभाय्या  
 रोचना नाम कन्यका संनिवेशस्तया यज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ न वद्विरे सुरगणा दौहित्री द्विषताम  
 पि विमतेन परित्यक्ता गुरुणा गिरसेन यत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥  
 राजा वाच ॥ यस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः एतदाचक्ष्व भगवान् शिष्याणामक्रमं गुरोरेव  
 श्रीवादयति रुवाच ॥ इन्द्रस्त्रिभुवनैश्च यमदोऽलंघित सत्पथः मरुद्भिर्वसुभिर्द्रुह्यैर्ऋभुभिर्नृपैः  
 रोहित्यैर्वज्रवतः ॥ ४८ ॥ इति षष्ठः स्कंधः ॥ ६ ॥ सप्तमे विश्वरूपो सोऽपौ रोहित्यैर्वृतः सुरैः गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरोहित्य  
 मथाकरोत् ॥ यस्य हेतोः कस्माद्देतोः आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः अक्रममपराधं ॥ १ ॥ स इन्द्रो यदा संप्राप्त  
 वाचस्यति माभ्यनंदत् नादत्तवान् तदा स आगिरसः ततो निर्गत्य तस्मै स्वगृहमाययामित्यष्टानां च यः  
 अनादरहेतुं मदं दर्शयितुं विशिनष्टि ॥ त्रिभुवनैश्च यमदोऽलंघितः सतां पथां यनतः ॥



वैश्वानरोदयोः पुत्रः तस्य सुताः ॥ ३६ ॥ कः प्रजापतिः कश्यप उपपद्ये मे दानवीपरिणयने हेतुः ब्रह्मणा चो  
दित इति ॥ ३७ ॥ तयोः षष्ठि सहस्राणि निवीत कवचाः पुत्रो जाताः ॥ तंश्च स्वर्गं गतः सन् ते पितामहो ज्युनः

काल

उपदानवीहयशिराः पुलोमां कातथा ॥ उपदानवीहिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरानृप ॥ ३६ ॥ पुलोमां  
कालकांच द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ उपपद्ये मेथ भगवान् कश्यपो ब्रह्म चोदितः ॥ ३७ ॥ पुलोमाः कालकेयाश्च  
दानवा युद्धशालिनः ॥ तयोः षष्ठि सहस्राणि यज्ञघ्रांते पितुः पिता ॥ जघान स्वर्गं तोराजने क इन्द्रप्रियं क  
रः ॥ ३८ ॥ विप्रचित्तिः सिद्धिकायां प्रातं वै कमजी जनत ॥ राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः ॥ ३९ ॥  
अथातः श्रूयतां वंशो यो दिते रत्नैर्वज्रैः ॥ यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ४० ॥ विवश्वानर्य  
माधुषात्वं प्रायः सवितामुगः ॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ४१ ॥ विवश्वतः श्राद्धदेवं सं  
ज्ञासूयत वे सनु ॥ मिथुनं च महाभाग यमं देवं यमीतथा ॥ ४२ ॥ सैव भूत्वाथ वडवानासत्यो सुषुवे  
भुवि ॥ ४३ ॥ षायाशने श्वरं ते भेसावलिं च मनुं ततः ॥ कन्यां च तपतीयां वै वव्रे संवरणं पतिं ॥ ४४ ॥

जघान ॥ ३८ ॥ राहुज्येष्ठो यस्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असूयतः अजनयत ॥ ४२ ॥ भुविवर्त्तमाना ॥ ४३ ॥ ततः विव  
श्वतः ॥ ४४ ॥



भा० व०  
२८

ननुसिंहासनस्थो राजा प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धावदन्ति तत्राह य इति द्वाभ्यां धिषणमासनं दीकुपथं दिशं  
ति उपदिशंतीति कुपथं देहं रसेषां वचः अस्ममयः प्रवोयेषां ते यथा मज्जंतं प्रवमनु मज्जंतिति वत्तं ७ अगाधा  
येषां रमेष्टं धिषणमधितिष्ठन् किंचन प्रत्युतिष्ठेदिति वृद्धयुर्धर्मतेन परं विदुः ८ तेषां कुपथं देहं  
एण पततां तमसि ह्यधः ९ येषां दधुर्वचसे वै मज्जंत्यश्मन् प्रवोद्व १० अथाह ममराचार्यमगाधधि  
षणं द्विजं प्रसादयिष्ये निषाठः श्रीमान् चरणं स्पृशन् ११ एवं चिंतयतस्तस्य मेघो नो भगवान् गृहा  
त् १२ वृहस्पतिर्गतिं दृश्या गतिमध्यात्ममायया १३ गुरोर्नाधिगतं संज्ञां परीक्षन् भगवान् सुराट् १४ ध्याय  
न् धिया सुरैर्युक्तः समेनालभतात्मनः १५ तच्छ्रुत्वेव सुराः सर्वे आश्रित्योशनसं मतं देवो मृत्युश्च  
मंचकुर्दुर्मदा आततायिनः १६ ते विस्मृष्टेषु निस्तीक्ष्णो निर्भिन्नांगो रुवाहवः १७ ब्रह्माणां शरणं जगत्  
महेन्द्रानतकधराः तास्तथाभ्यादितान् वीक्ष्य भगवानात्मभरजः १८ कपया परया देव उवाच पर  
सां त्वयन् १९ श्री ब्रह्मोवाच २० अहो वत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वृकं तं महत् २१ ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मणं दातुं मे श्रिया  
गंभीरा धिषणा यस्य तं निषाठः शत्रुहीनः सन् २२ अधिकया आत्ममायया २३ गुरोः संज्ञां नोभ्यनन्दत २४  
ज्ञानोपाययदीक्षमाणोऽपि नधिगतः अप्राप्तः सन् २५ आततायिनः उद्यतास्त्राः २६ निर्भिकानि अंगानि उत्र  
मान्यगानि शिरांसि वाहव उरवश्च येषां २७ वीर्युष्माकं कृतं करणं महद् २८ तदाह ब्रह्मिष्ठमिति नाभ्यनन्द

त नाभिनन्दितवन्तः २३  
२८



परिभ्रितः॥परिवृतः॥आस्थानं सभा तस्मिन्नासनां सिंहासनं तदा स्थितः॥२॥ पारमेष्ठैर्महाराजचिह्नैः॥आसनस्यार्धे  
स्थितया पौलोम्या सह विराजमानः सन्॥३॥ प्रत्युत्थानादिना नाभ्यनन्दत नोच्चवाल् आसन एव स्थितोपि किञ्चिन्न च

विश्वदेवैश्च साधैश्च नासत्याभ्यां परिभ्रितः॥सिद्धचारुणां धर्वैर्मुनिभिर्व्रह्मवादिभिः॥विद्याधरासरोभि  
श्च किन्नरैः पतंगैः॥निषेव्यमाणे मधवांस्तयमानश्च भारतपुष्पगीयमानो ललितमास्थानाध्यासेनाभ्रि  
तः॥पांडुरेण तपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा॥युक्तश्चात्यैः पारमेष्ठैश्चामरव्यजनादिभिः॥विराजमानः पौलोम्या  
सहाक्षासनयाभृशं॥सयदा परमाचार्यदेवाना मात्मनश्च॥नाभ्यनन्दत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः  
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतं॥नोच्चवाल् आसनादिन्द्रः पश्यन्तपि सभागतं॥ततो निर्गत्य सहस्राकवि  
रंगिरसः प्रभुः॥आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वांश्च श्रीमद्विक्रियां॥२॥ तर्ह्येव प्रतिबुध्योद्गुरुहे लनमात्मनः॥  
गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना॥३॥ अहो वत मया साधुकृतं वेदभ्रवुद्धिना॥यन्मये श्रय्यं मत्तेन गु  
रुः सदसि काकृतः॥४॥ को गृह्येत्यं डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि॥यथाह मासुरं भावं नीतोद्य विबुधेश्वरः॥५॥  
लितवान्॥श्रीमदेनया विक्रियातां विद्वान्जानन्॥प्रतिबुध्य श्रुत्वा स्मृत्य॥मम कृतकर्म॥अहो असाधु॥यद्य  
स्माददभ्रवुद्धिना॥अल्पमतिना मया काकृतः तिरस्कृतः॥४॥ विबुधानां सात्विकानां देवानां मीश्वरोऽयं॥५॥॥



भा० ष०  
२५

२५॥ अतिथीनां पितृणां च प्रसंसार्यमाहुः॥ आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः॥ ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः॥ धर्मस्यात्मा मूर्ति  
रतिथिः स्वयं साक्षात्॥ आत्मनः श्री विष्णोः॥ यद्वा॥ आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषां तद्देहिः कर्तव्येति॥ २२॥ परेभ्यः प  
राभवश्चार्तिः तां॥ २३॥ सदेशमाहुः॥ वृणी महदेति॥ २४॥ न नूपाध्यायत्वेन मम कनिष्ठस्य ममाभिबंदनं करिष्ये यत्तच्च  
पुत्राणां हि परो धर्मः पितृषु श्रुषणं षतां॥ अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमु त ब्रह्मचारिणां॥ २१॥ आचार्यो  
ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः॥ भ्राता मरुत्यते मूर्तिर्माता साक्षात् दत्ते सनुः॥ २२॥ दयाया भ  
गिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मा तिथिः स्वयं॥ अनेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः॥ तस्मात्पितृणां मा  
तृनां मांति परपराभवम्॥ तपसापनयंसा तसंदेशं कर्तुमर्हसि॥ २३॥ वृणी महदेति पाध्यायं ब्रह्मिष्ठं  
ह्मणं गुरुं॥ यथां जसा विजेष्यामः सपत्नां सवतेजसा॥ २४॥ न गर्हयेति द्वयर्थे सुप्रविष्टां ध्यायिष्ये  
॥ छंदोभ्यो न्यत्र न ब्रह्मन् वयोज्ये॥ सकारणं॥ २५॥ रुवाच॥ अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरहित्यं महा  
तपाः॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः॥ स ह्यया गिरा॥ २६॥  
गर्हितं तत्रादुर्नेति॥ अर्थे सुप्रयोजनं नित्यं विष्टानां मभिबंदनं न निदंति॥ किंच छंदोभ्यो मंत्रेभ्यो न्यत्र ब  
धोज्ये॥ सकारणं न तु मंत्रेषु॥ अतोऽस्मभ्यं मंत्रदातृत्वेन ज्येष्ठो भविष्येति॥ यद्वा॥ छंदोभ्यो न्यत्र वेदान् वि  
हाय॥ वय एव ज्येष्ठः सकारणं न भवति॥ किंतु वेदा एव कारणं तस्मात्तव यः वेदे ज्ञात्वा च त्वमेव ज्येष्ठ इत्य

२२

२३

२५॥ २६॥ २७॥

२८



परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यत् ॥ अयं तस्य अनयस्य अत्यायस्य संबंधोः फलरूप आसीत् ॥ उक्तं च ॥ ब्राह्मणं कुल  
संपन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ॥ आयतं वीक्ष्य नो तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते ॥ स्वयमेव वैरिणो हंतारो येषां तेभ्यः ॥ १४ ॥  
गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाह ॥ मघवन्निति द्विषतः शत्रून् काव्यभागवतं

तस्यायमवयवस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यः सर्वैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ॥ १४ ॥ मघवन्नद्वि  
षतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान् नृपः काव्यमाराध्य भक्तिनः ॥ १५ ॥ आददीरन्नित्त  
यनं समापि भगुदेवताः ॥ १६ ॥ त्रिविष्टपं किं गणयं त्यमोघं मन्त्राभ्यं नाम निशिक्षितार्थाः ॥ न विप्र  
गोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि न रेभ्यराणां ॥ १७ ॥ तद्विश्वरूपं भजतां शुविप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रम  
यात्मवंतं ॥ सभाजितो र्थान् सविधास्यते वो यद्विदमिष्यध्वसुतास्य कर्म ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एव  
मुदिताराजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः ॥ ऋषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य परिष्वज्येदब्रुवन् ॥ १९ ॥ देवा ऊचुः ॥ वयं तेति  
थमः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तुते ॥ कामसंपाद्यतां तात पितृणां समर्थोचितः ॥ २० ॥

स्वमेव सेव्योपचितान् ॥ १५ ॥ उपचितत्वं मेवाहं ॥ आददीरन् ॥ गृह्णीयुः ॥ १६ ॥ अश्रेयो मन्त्रो येषां अनुशिक्षितार्थाः ॥ शि  
ष्या यतः विप्रा गोविंदो गावश्चेश्वराः ॥ अनुग्राहका येषां तेषां मेव अभद्राणि भवन्ति ॥ अन्येषां तु भवन्ति ॥ १७ ॥ तत्र  
स्मात् ॥ अथ अनंतरं मेव भजतः अस्य कर्म असुरपक्षपातं ॥ १८ ॥ उदिताः उक्ताः ॥ १९ ॥ २० ॥



असुरवमूः देत्यसेना ॥ ३३ ॥ इति षष्ठं सप्तमः ॥ ७ ॥ अष्टमे विश्वरूपस्तुवर्मनारायणत्मकं ॥ इन्द्राय प्राहये नेंद्रोगुप्रोदेत्या  
 नयथाजयत् ॥ त्रिलोकाः संवधिमाश्रित्य ॥ १ ॥ २ ॥ मन्त्राभ्यामष्टाक्षरं द्वादशाक्षरं भां कृतः ॥ स्वांगेषु करयोश्च न्यासो  
 यथागुप्तः सहस्राक्षो जिग्येसुरवमूर्तिभुः ॥ तां प्राह समहेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ३ ॥ यो प्रविश्यासुरान्  
 शश्वत्कृष्णानारायणामिकां ॥ अजैषीदर्थमस्तात सिंह हृद्रुद्रमृगानिव ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्भागवत महापु  
 राणेषु स्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजावाच ॥ यथागुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्ति  
 वविनिर्जित्य त्रिलोकान् भुजे श्रियं ॥ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्मनारायणत्मकं ॥ यथाततायिनः शत्रून्  
 येन गुप्तो जयन्तु धे ॥ १ ॥ श्रीवदरायण हवाच ॥ वतः पुरोहिते त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुष्टुप्ते ॥ नारायणा  
 ख्यं वर्माहतदिकमनाश्रुणु ॥ २ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ धौ तां ध्रिपारिणचम्य सपवित्रं नदं दुःखः ॥ कृतः  
 स्वांगकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः ॥ ३ ॥ नारायण परं वर्मसंनह्येद्रय आगते ॥ ३ ॥ पादयोर्जीवु  
 नोरुवोरुदरे हृदयोरसि ॥ मुखे शिरस्यानुपूर्व्या होंकारा दीनि विन्यसेत् ॥ उं नमो नारायणायेति विपर्य  
 येन ॥ नारायणमयं परं वर्मसंनह्येत् वधीयात् ॥ ३ ॥ तत्राक्षरेण पादाद्यष्टांगेषु न्यासमाह ॥ पादयोरिति सार्धेन  
 प्रणवसंपुटितमोंकाराद्येकैकमक्षरं विन्यसेत् ॥ विपर्ययं यथा भवत्येवं शिरादिपादाद्यं तं वा विन्यसेत्  
 उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥



निदिनमपीदं पुष्पयाच्चा भगभयेन करिष्यामीत्याह साधेन विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः अधर्महेतुत्वा  
त् किंचिद्वत्सवर्च उपव्ययं पूर्वसिद्धस्य वत्सवर्चसस्य व्ययकरं २७ प्रत्याख्यातु च मादृशो नाहेतीत्याह कथं नि  
ति तेषां शिष्यशिस्त एवार्हः स एव प्रत्याख्यानभाव एव शिष्यस्यार्थ उच्यते २८ ननु पौरोहित्येन धनलाभादर्थः

विश्वरूप उवाच ॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्वत्सवर्च उपव्ययं २७ कथं न म विधो नाथा लोकेशो रभिया वि  
तं प्रत्याख्यास्यति स शिष्यः स एव सार्थ उच्यते २८ अकिंचनानां हि धनं शिलोष्णं तेनेह निवर्त्तित  
साधुसत्क्रियः कथं विगर्हं नु करोम्य धीमताः पौरोधसं ह्यति येन दुर्मतिः २९ तथापि न प्रति  
वृत्त्या गुरुभिः प्रार्थितं कियत् भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राप्तेरर्थे साधये ३० श्री दशरथ उवाच ॥ तेन  
एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः पौरोहित्यं व्रतं श्रुत्वा परमेष्ठिनः समाधिना ३१ सुरदिवा प्रियंगु प्रा  
प्तो शतस्यारि विधया आशिषा दानमहेन्द्राय वै समवा विधया विभुः ३२

सिद्धोत अन्यथानिर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोको न हृष्यति तत्राह अकिंचनानां शिलोष्णं हि धनं हेतु  
स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलं हटादौ पतितं व्रीह्यादेरुपादानं उष्णं इह गृहाप्रमेतेनैव निवर्त्तिता साध  
नां स क्रिया येन २९ कियदेतत् प्रार्थितं सत्यत्पमेव अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह भवतामपि ३० समाधि  
ना परमोद्यमेन वै समवा श्रीनारायणकवचात्मिकया ३२ एमरमरमरमर ॥ रामरम रामरम ॥



यादसंगणववरुणस्यपाशस्तस्मात्॥१२॥ अटवीआजिमुखसंग्रामोपग्रहश्चादिर्येषांतेषुसंकटस्थानेषु॥१३॥  
असौप्रसिद्धोवराहोमामध्वनिस्तत्तु॥यज्ञैर्वयववरुणैःकल्पतेनिरूप्यतेइतितथा॥उन्नीताउद्धताधरायेन  
सः॥अद्रिकूटेषुगिरिशिखरेषुगामोजामदन्यः॥१४॥उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात्॥हासात्गर्वत्॥नरः॥

जलेतुमारक्षतुमस्यमूर्तिर्योवोगलोभ्योवरुणस्यपाशात्॥स्थलेषुमायावद्वामनोऽव्यात्रिविक्रमः॥  
खेवतुविश्वरूपः॥१२॥दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषुप्रभुःपायान्तुसिंहोसुरयथपौरिः॥विमुच्यतेयस्यमहा  
दहासंदिशोविनेदुर्गपतंश्रगर्भाः॥१३॥रक्षत्वसोमाध्वनियज्ञकल्पःस्वदंष्ट्रयोन्नीतधरोवराहः॥गामो  
द्रिकूटेह्यथविप्रवासेसलक्ष्मणोव्याघ्रताग्रजोस्मात्॥१४॥मामुग्रधर्मादस्त्रिलात्रमादान्नारायणः  
पातुनरश्चाहासात्॥दत्तस्त्वयोगादथयोगनाथःपायाद्रुणेशःकपिलःकर्मेवंधात्॥१५॥सनत्कुमा  
रोवतुकासदेवाह्यशीघ्रोमांघ्रिदेवहेलनात्॥देवर्षिवर्यःपुरुषार्चनंतंरातृकर्मोहरिर्मोनिरया  
दशेषात्॥१६॥धन्वंतरिर्भगवान्पातुपथ्यात्दंडाद्रुपादृषभोनिर्जितात्मा॥यज्ञश्चलोकादवताज्जना  
ताद्वलोगणाक्रोधवशादहीद्रः॥१७॥

दत्तोदत्तात्रेयः॥अयोगात्तुयोगभ्रंशात्॥१५॥पथियद्देवानांहेलनं॥नमस्कारमहेत्वागसनंतस्मात्पुरुषा  
र्चनस्यांतरात्॥देवर्जाधिद्रात्द्वात्रिंशदपराधरूपाचारदः॥लोकाज्जनापवादात्॥यज्ञः॥जननिमित्तोयोतज  
पथात्तस्माद्वलभद्रः॥अवतात्॥कृतांतादितिपावेकृतांतरकालाद्रेदात्॥क्रोधवशात्सर्पाणांगणदहीद्रः॥



द्वादशाक्षररूपेण प्रणवादिप्रकारं तस्मिन् प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामत  
र्जनीपर्यन्तमंगुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यन्तर्पर्वसु न्यसेत् मंत्रान्तरन्यासमाह न्यसे  
दिति षकारणकारयोर्विशेषेण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकारसंभ्रः

करण्यासंततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया प्रणवादिप्रकारं तमंगुल्यंगुष्ठपर्यन्तं न्यसेद् हृदयमोका  
रं विकारमनुमूर्द्धनि षकारं तन्मूर्धोर्मध्ये कारं शिखयान्यसेत् द्विविकारं नेत्रयोर्युज्यान्मकारं सर्व  
संधिषु मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्भवैदुधः सविसर्गफटुं तंतं सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ७ उ  
नमो विष्णवे नमः इत्यात्मानं परं ध्यायेत्तद्धोयं षट्शक्तिभिर्युतं ८ विद्यते यस्तपो मूर्तिर्मि  
मं मंत्रमुदाहरेत् १० उ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तां प्रिययः पतंगं द्रष्टुं दारिचर्मा  
सिगदेषु चापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ११

अत्रापि फटित्येवं सर्वदिग्बंधे विनिर्दिशेत् ८ ध्येयमीश्वररूपं मात्मानं ध्यायेत् षट्शक्तिभिः  
भगवत् शब्दाच्चाभिः १० विद्याच तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तं इमं वक्ष्यमाणं श्रीनारायणकव  
चाख्यं १० अष्टगुणः प्रणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ११ रामराम रामराम रामराम रामराम रामराम



भा० ष०

३२

निधिंदि १

अशनिवत्स्पर्शो येषां ते विस्फुलिगा यस्याः तस्या संवोधनं हे गदे त्वमजितस्य प्रियासि ॥ अहं अच्युतस्य दासः  
अतः कुष्मांडादीनि निधिंदि निधिंदि संचर्या ॥ अरी अचर्या ये सर्वत्रासीया ॥ अतिशीघ्रत्वाय हे दरेन्द्र पांचजन्य  
तं जातु धानादीन् विद्रावय ॥ विप्रग्रहाः व्रजराक्षसाः येनैव घोरदृष्टयस्तान् ॥ २३ ॥ तिग्माधारस्य हेतिग्मधा

गदेशनिस्पर्शनविस्फुलिगैर्निधिंदि जितप्रियासि ॥ कुष्मांडवैनायकपक्षरक्षोभूतग्रहां मूर्ण  
यचर्यायारीन् ॥ २२ ॥ चंयातु धानप्रमथ प्रेतमातृ पिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेन्द्रविद्रावय  
कस्मै परितो भीमसुनोरेह दयानिकं पयन् ॥ २३ ॥ त्वं तिग्मधारसिवरारिसे न्यमीशप्रयुक्तो मम  
धिंधिधिंधि ॥ चक्षुषि चर्म अतश्चंद्रादय द्विषामयोनां हरपापचक्षुषां ॥ २४ ॥ यन्मोभयं म  
हेभ्यो भूतकेतुभ्यो नभ्य एव वा ॥ सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव च ॥ २५ ॥ सर्वाणि ता  
नि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतु संक्षेपसद्यो येन श्रेयः प्रतीपकाः ॥ २६ ॥

रात्रिसिवरखड्गश्रेष्ठत्वं ममारिसे न्यं धिंधिधिंधि ॥ शतचंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन् हेशतचंद्र  
चर्मन ॥ अयोनामयवनां द्विषां चक्षुषिषादय पापचक्षुषां च उग्रदृष्टीनां चक्षुषिहर ॥ २४ ॥ यत्तयेभ्यो  
भयं ॥ अहोभ्यः पापेभ्यः ॥ २५ ॥ श्रेयः प्रतीपकाः द्रष्टव्या घातकाः ॥ २६ ॥ ॥



कालमलभूतात्कलेः कल्किः धर्मावनाय धर्मस्तथाय ॥ उरुर्महान् कृतो वतारो येन ॥ १८ ॥ दिनस्य षड्भुभागे  
षुक्रमेण मानरादिसंज्ञेषु रात्रेश्च प्रदोषादिसंज्ञेषु रात्रा प्रार्थनं ॥ मां केशव इति त्रिभिः ॥ असंगवसंगवसमि  
व्याय ॥ त्रिधामावत्सादित्रिमूर्तिः ॥ श्रीमाधवः ॥ दोषे प्रदोषे ॥ अर्धरात्रे ॥ अर्धरात्रिपर्यन्ते ॥ काले निशीथे च एक एव  
पद्मनाभो ॥ वतुश्च पररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु ॥ प्रत्यूष ईशः ॥ श्रीजनार्दनः ॥ श्रीदामोदरः ॥ प्रभाते श्रीविष्णवे

द्वैपायनो भगवान् प्रबोधाद्बुद्धस्तु पापं ह गणतः प्रमादात् ॥ कल्किं कलेः कालमलात् प्रपातु धर्मावना  
यो रुक्तावतारः ॥ १८ ॥ मां केशो वोगदया प्रातरव्याहो विदम्रासंगवमासवेष्टः ॥ नारायणः प्राक्कुरुदा  
तशक्तिर्मध्यं दिने विस्तुराद्रपारिणः ॥ १९ ॥ देवो पराक्रमधुर्होग्रधन्वासाय त्रिधामावतु माधवो  
मां ॥ दोषे हृषीकेश उता र्धरात्रे निशीथ एको वतु पद्मनाभः ॥ श्रीवत्सधामा पररात्रे ईशः ॥ प्रत्यूष ई  
शो सिधरो जनार्दनः ॥ दामोदरो व्यादनुसंधं प्रभाते विष्णवे भगवान् कालमूर्तिः ॥ २० ॥ चक्रं युगां  
तानलतिमनेमिभूमत्समंताद्गवत्प्रयुक्तं ॥ दंदगिधं दंदग्यरिसैन्यमाशु कस्यथा वातसरवोद्धता  
श्चरोऽनुसंधं प्रतिसंधं ॥ २० ॥ युगांतानलवत् तिग्मातीक्ष्णनेमिर्यस्य ॥ तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सत् ॥ २१ ॥  
दंदगिधं प्रतिशयेन दहति तस्यायं स्वभाव एव न तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ यद्वा दंदगिधं तिलोन्मध्यमपुरु  
षः ॥ तत्र त्वमेव भूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संवु प्रार्थ्यते ॥ प्रतिशयेन दहति ॥ कथं शुक्लं ॥ २१ ॥ ॥ ५३



स्तोत्राणि बृहद्रथं तरादिसामानितैः स्तोभ्यते संस्तूयत इति स्तोत्रस्तोभः छंदोभयो वेदमूर्तिः सुपर्णे सिगरुत्मा  
नित्यादिभूतेः एकपद्यपाठस्तोभागीति प्रकाशे राणि स्तोत्रस्तोमेति पाठे समाधारभूतस्त्वस्तोमः ॥ २७ ॥ नामा  
निचरूपाणि च यानि वाहनानि त्रयायुधानि च मे बुद्ध्यादीन्यां तु पाषाणभूषणाः पाषाणमुखाः पातु ॥ २८ ॥ सच्च अस  
च्च मुर्ता मूर्त च यत्तत् सर्वजगत् ॥ २९ ॥ एकात्म्यस्यानुभावोऽनुधानं येषां विकल्पो मेदस्तद्रहितोऽपि ॥ ३० ॥ सत्यमा

गरुडोभगवांस्तोत्रस्तोभश्छंदोभयः प्रभुः ॥ रत्नत्वशेषकृष्टेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २७ ॥ सर्वापद्रो  
हरेर्नामरूपयानायुधानिनः ॥ बुद्धीद्रियमनः प्राणान्यां तु पाषाणभूषणाः ॥ २८ ॥ यथा हि भगवानेव व  
स्तुतः सदसच्च यत् ॥ सत्येनानेन नः सर्वेयां तु नाशमुपद्रवाः ॥ २९ ॥ यथैकात्म्यानुभावो नां विकल्परहि  
तः स्वयं ॥ भूषणायुधलिंगाख्याधत्तेशः क्रीः समायया ॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वस्तोभगवानि हरिः ॥ पातु  
सर्वैः स्वरूपैर्नृः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३० ॥ विदितुं दिक्षुर्धर्मधः समंतादंतर्वहिर्भगवानारसिंहः ॥ प्रहापयं

लोकभयं स्वनेन स्वतेजसाग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३१ ॥

नेन सत्यभूतेन प्रमालेन ॥ ३१ ॥ पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते ॥ विदितुं दिक्षुः ॥ पात्स्वित्यनुषंगः ॥ यद्वा नारसिंह  
प्रह्लादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेन ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशस्त्रजलवायु  
रग्नादीनां तेजांसि प्रभावायेन सः ॥ ३१ ॥ एम ॥ ५५ ॥ ॥ एम ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥



दंशितः कवचितः ॥ ३२ ॥ सोपि साध्वसा इयाद्विमुच्यते ॥ ३३ ॥ तस्य तु भयं न भवे देव ॥ ३४ ॥ एतद्विद्याप्रभावमिति  
हासे प्राह ॥ इति साध्वसा इयाद्विमुच्यते ॥ ३३ ॥ तस्य तु भयं न भवे देव ॥ ३४ ॥ एतद्विद्याप्रभावमिति  
मधवन्ति ॥ इति साध्वसा इयाद्विमुच्यते ॥ ३३ ॥ तस्य तु भयं न भवे देव ॥ ३४ ॥ एतद्विद्याप्रभावमिति  
यमारुस्तु यथं पश्यति चक्षुषा ॥ पदावा संस्पृशेत् सद्यसाध्वसात्संप्रमुच्यते ॥ ३३ ॥ न कृतं श्रिद्रयं तस्य वि  
द्याधारयतो भवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्तव्यं ॥ ३४ ॥ इमां विद्यां पुरा कश्चित् कोशिको धा  
रयन् द्विजः ॥ योगधारणया सांगं जहौ समरुधन्वति ॥ ३५ ॥ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ॥ ययौ चि  
त्ररथः स्त्रीभिर्वृतो येन द्विजक्षयः ॥ ३६ ॥ सांगनो न्यपतत् सद्यः स विमानो ह्यर्वाकशिराः ॥ ३७ ॥ स वाल  
विल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ॥ प्रास्य प्राची सरस्वत्यां स्नात्वा धामसंमन्वगात् ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवा  
च ॥ यदुदंष्ट्रया काले यो धारयति चादृतः ॥ तं न मस्यति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ३९ ॥ एतां विद्याम  
धिगतो विश्वरूपाश्च तक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीबुभुजे विनिर्जित्य मृधे सुरान् ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवत महा  
पुराणे प्रथमे स्कन्धे योगधारणवर्णने पदोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥  
यत्र द्विजस्य ह्ययो देहत्यागः ॥ तस्योपरि ॥ ३६ ॥ सद्यस्तत्तद्वर्णमेव गमनात् न्यपतत् ॥ पाठांतरे अंगनाभिः स  
ह वालविल्योपदेशात् तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् ॥ स्वधाम गंधर्वलोकं जगाम ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अ

विगतः प्रापः सन् ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवतः ॥ ८ ॥



श्रीशुक उवाच ॥ तस्यामनविश्वरूपस्य शिरं सिञ्चीणि भारत ॥ सोमपीथं सुरापीथं मन्नादमिति  
 शुश्रुमः ॥ १ ॥ सवेवर्हिषिदेवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ॥ अवदद्यस्य पितरो देवास्स प्रश्रयं नृप ॥ २ ॥  
 एवहिददौ भागं परैस्तमं सुरान् प्रति ॥ यजमानो वहद्भागं मातस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥ तद्देवहेलनंतस्य ध  
 र्मात्कीकं सुरेश्वरः ॥ आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाय छिनद्गुणा ॥ ४ ॥ सोमपीथं तु ततस्य शिरासीत्कपि  
 जलः ॥ कलविंकः सुरापीथं मन्नादं यत्स तत्रिरिः ॥ ५ ॥ ब्रह्महेत्यामं जलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ ६ ॥ संव  
 त्सरांते तदधं भूतानां सविशुद्धये ॥ भूम्यंबुदुमयोषिभ्यश्च तुर्धाय भज हरिः ॥ ७ ॥

देवेभ्यो हविर्भागं दं द्राये दं अग्नये इदमित्युच्चै र्व दत् ॥ अत्र हेतुः ॥ यस्य पितरो देवाः सः आसः ॥ आसुरेभ्यस्तु  
परोभागं ददौ तदेवाह ॥ देवान्यजमानो सावसुरान् प्रति भागमवहरत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तां वारयितुं समर्थः ॥ तथा  
पि जग्राह ॥ दी संवत्सरं ॥ तथैव स्थित्वा संवत्सरं ते भूता क्रोशन्तीतः सन् भूतानां मध्ये विमुह्ये लोका परिवादाप  
हारय हरि रिद्रो भूम्यादिभ्यस्तदघं विभज्य ददौ ॥ ७ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

संग्रह



भा० प०  
३४

रेण २  
प ३

पृ १

तुरीयचतुर्थभागं खातस्य गर्तस्य पुरः पुराणं तेन वरेण यदि खात पुराणं स्वत एव भवितुं तर्हि ग्रहिण्यामेत्येवं भा  
षावंधेन जग्राहेत्यर्थः ॥ इरणमूषरं ॥ अतएवोषरेऽध्ययनादिनिविध्यते ॥ ८ ॥ छेदे सति पुन विरोहः प्ररोहे भवत्विति  
वरेणानिर्यासरूपेण ब्रह्मत्यायादृष्टत्वात्तिय्यासोनभूयः ॥ ९ ॥ शश्वत्कामवरेणयावत्प्रसवंगर्भा नुपघातेनैव  
संभोगवरेण ॥ अतएवरेजोदर्शनेन तत्संगादिनकार्य ॥ १० ॥ द्रव्यभूयोवरेणयस्मिन्द्रव्येहीरादावामिश्राभ  
भूमिस्तुरीयं जग्राहखातपूतवरेणवै ॥ इरणं ब्रह्महत्यायारूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ तुर्यं छेद विरोहेणव  
जगदुद्गमाः ॥ तेषांनिर्यासरूपेण ब्रह्महत्याप्रदृश्यते ॥ ९ ॥ शश्वत्कामवरेणाहस्तुरीयं जगदुद्गमः  
रजोरूपेण तास्वहोमासिमासिप्रदृश्यते ॥ १० ॥ द्रव्यभूयोवरेण ॥ तुरीयं जगदुद्गमं ॥ तासुबुबुदफे  
नाभ्यादृष्टं तद्वरतिक्षिपन् ॥ ११ ॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावे द्रायशत्रवे ॥ इन्द्रशत्रोविवर्द्धसमाचिरं  
वेयुः ॥ तस्यभूयस्त्वमाधिक्यं स्यादिति वरेण ॥ यद्वा ॥ स्वत्येव निर्मरोद्गमादिना भूयस्त्वव ॥ जहिविद्विषम ॥ १२ ॥  
रेण द्रवभूय इति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ यद्वा ॥ द्रवभूयस्त्वसांसिद्धैकद्रवस्त्वं तेन वरेण ॥ अस्यविभागस्य विश्वरूपे  
वेत्वाष्टुत्यस्याश्रुतावनुक्तेः ॥ तद्विभागफलमाहरति निराकरोति कः ॥ क्षिपन् बुबुदादिजलादहिः प्रक्षिपन्नि  
त्यर्थः ॥ यद्वा ॥ क्षिपन् जलपापं हरति गच्छतीत्यर्थः ॥ अयं च तस्मादापो न परिचक्षादिति श्रुत्यर्थः ॥ उक्तः पागांत  
रे हरि किति वरं इन्द्रपापं ॥ ११ ॥ इन्द्राय इन्द्रं हंतं ॥ शत्रवे शक्रत्येतत्तदाह ॥ इन्द्रशत्रोविवर्द्धस्वेति ॥ अत्र चेंद्रशत्रुप

इत्युक्तं ॥ वदुर्जीहलसंरापेत्या इन्द्रवतस्य शत्रुभार  
३४



भा० ष०  
३५

ना१

वृत्रमनिर्वृत्तयेनावृता इति वाष्टोमूर्तिर्यस्य तपससेन तथा च श्रुतिः सरमां लोकानां वृणोत्तद्वत्तस्य वृत्रत्व  
मिति ॥ १५ ॥ अग्रसत्तमद्वितवान् ॥ १६ ॥ अग्रस्ततेजो येषां प्रत्यंचमंतर्यामिणं ॥ त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तत्वात् ॥ कापि  
गमना संभवात् तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः ॥ महाभये परित्राणमन्यतो न भवेदिति हरिमेव प्रपद्यते सुराः श  
रणा मातुराः ॥ १७ ॥ वाय्वादीनि पंचमहाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकाश्च तेषां मधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोः त्रीं  
येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्टमूर्तिना ॥ सवेव वृत्र इति श्रुतः पापः परमदारुणः ॥ १५ ॥ तं निजघ्नुरभि  
दुत्यसगणविवुधर्षभाः ॥ स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः साग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १६ ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे वि  
प्लवाग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुः समादिताः ॥ १७ ॥ देवा ऊचुः ॥ वाय्ववराग्न्यपक्षितयस्त्रिलो  
का ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजंतः ॥ हरमयस्मै वलिमंतको सो विभेति यस्मादरणं ततोस्तुनः ॥ १८ ॥ अविस्मितं  
तं परिपूर्णकामं सेने वलाभेन समं प्रशान्तं ॥ विनोपसर्पत्य परं हिवालिशः ॥ मूलंगुलेनातितितर्जिंसिंधु ॥ १९ ॥  
नावयं सर्वे यस्मै श्रुतकायकाला योद्विजंतः संतो वलिं हरमश्रुतावपि यस्माद्विभेति ततः परमेश्वरा देवनोऽस्मकं ॥ अणं  
शरत्तणमस्तु ॥ २० ॥ तत एवेत्यवधारणे हेतुमाहुः ॥ अविस्मितं निरहंकारं कुतः हलशून्यं वा ॥ कुतः प्रशान्तं रागादिशून्यं  
तच्च कुतः स्वने वलाभेन परिपूर्णकामं ॥ तच्च कुतः उपाधिपरिच्छेदशून्यं ॥ एवं भूतं परमेश्वरं विना अपरं यः शर  
णार्थमुपसर्पति सहिवालिशोऽज्ञः ततो सोऽशुनो लांगूलेन पुष्टेन समुद्रमतितितर्जि ॥ अतितर्जुमिच्छतीत्यर्थः ॥ यथा ते

तसमुद्रतरणं न भवति ॥ तथा निरीश्वरा अये लवसना ए  
व तरणं न भवतीति भावः ॥ २० ॥ ५५ ॥

३५



तदुक्तं श्रुत्या ॥ यद्वीरस्वाहेन्द्रशत्रोर्वर्धस्वेति तस्मादस्य रंद्रः शत्रुर्भवदिति ॥ तथा च शिद्धायां मंत्रोद्गीतः स्वरतो वर्णतो  
वामिण्या प्रमुक्तो न तमर्थमाह ॥ सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो परधादिति ॥ १२ ॥ अन्वाहार्यपचनाद्  
दिएणनेः ॥ १३ ॥ तं वीर्यं लोकादशदिशं दुद्रुवुरिति पंचमेनान्वयः ॥ विष्वक् समंततः ईषु विक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्धमानं

अथान्वाहार्यवचनादुत्थितो रदर्शनः ॥ कृतांतद्वल्लोकानां युगांत समये यथा ॥ १३ ॥ विष्वग्विवर्धमानं  
तमिषु मात्रं दिने दिने ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं संध्याभ्रानीकवर्धचैः ॥ तप्रताम्रशिखाश्मश्रुमध्याङ्गाको  
ग्रलोचनं ॥ देदीप्यमाने त्रिशिखे मूलआरोप्य रोदसी ॥ नृत्यंत मुन्नदंतं च चालयंतं पदामही ॥ दरीगंभी  
रवक्त्रेण पिवता च नभस्तलं ॥ लिहता जिह्वया क्षीणिग्रसता भुवनत्रयं ॥ महता रौद्रदंष्ट्रेण जंभमाणं मु  
कुर्मुकुः ॥ विवस्ता दुद्रुवुर्लोका ॥ १४ ॥ वीर्यसर्वे दिशो दशः ॥ १४ ॥

दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णं संध्याभ्रानीकवर्धचैर्दीप्तिर्यस्य तं ॥ तप्रताम्रवत्शिखाः शमश्रुणिचयस्य म  
ध्याङ्गार्कवदुग्रलोचने यस्य रोदसी आरोप्ये वेत्यर्थः ॥ दरीवत् गंभीरेण वक्त्रेण मुकुर्मुकुर्जंभमाणमि  
त्यन्वयः ॥ कथं भूतेन नभस्तलं पिवता ॥ रूक्षाणि हि जिह्वया लिहता ॥ भुवनत्रयं ग्रसता ॥ महता विस्तीर्णे  
रौद्रादंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १४ ॥







महाभये स एव रक्तकः इति दृष्टमित्यादुर्यस्येति द्वाभ्यां यस्य महाशृंगे जगती पृथ्वी मेव स्वनावं वध्वा मनुः सत्यव्रतो यथा बहु  
जं संकटं ततार स एव चारिचरो मत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मान् प्याश्रितो न नूनं ज्ञातारक्षिष्यति ॥ २० ॥ संयमांभसि प्रत्येय दके उदीर्ण  
रुक्तेः वा ते र्ये ऊर्मयस्तेषां रवैः काले भयंकरे अरविं दानाभिकमलात्पतित प्रायः एकं सहाय एव तस्मात् भयाद्येन  
ततार स एव नः पारक्षारकोऽस्तु ॥ २१ ॥ किंच न भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च वदुःशः अतस्तमेव शरणं ब्रजामेत्यो दुः य ए

यस्योरुशृंगे जगती स्वनावं मनु र्यथा वध्यत तारदुर्गं स एव न स्त्वाष्ट्रभयादुरंता ज्ञाताश्रितान् चारिचरोपि न  
न ॥ २० ॥ पुरा स्वयंभूरापि संयमांभस्युदीर्णवानोर्मिरवैः काले एकोरविंदात्पतितस्ततारतस्माद्भयाद्येन मनोऽ  
स्तु पारः ॥ २१ ॥ एव कर्दशे निजमाययानः स सृज्येनानुसृजामविश्वं वयं नयस्यापि पुरः समीहितः पश्या  
मलिंगं पृथगीशमानिनः ॥ २२ ॥ येन स पत्नेर्भूशमर्चमानान् देवर्षितिर्यङ्मुषुनित्य एव कृतावतारस्तनुभिः

समापया कृत्वा तस्मात्प्राप्तियुगे युगे च ॥ ॥

करुति त्रिभिः येनानुगृहीताः संतो विश्वं सृजाम ननु ययमेव सृष्टारः नान्योयुष्माकं मनुग्राहकोऽस्ति तस्यादर्श  
नात्तत्राहः अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवांतर्ह्यस्मिन्तया समीहमानसापियस्यलिंगं रूपं न पश्यामः तत्र हेतुः पृथक् पृथगी  
शशक्त्या मिमानिनः ॥ २३ ॥ देवादिषु उपेन्द्रपरसुरासमत्परा मादितनुभिः कृतावतारः सन् आत्मसात्कृत्वा पाति  
च आत्मभूतं देवतं कुतः विश्वं विश्वात्मकं तथापि विकारं वारयति ॥ अन्यं विश्वात्मकत्वे हेतुः परंकारणं ॥ ॥



ना० ष०  
३७

युगेत्वांतरमाहुः॥ अथतत्रेति॥ यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते॥ एवं भवान्  
ब्रह्मस्वरूपो जीवरूपेण गुणविसर्गे संसारे पतितः सन्मुपाददाति यद्वा समं जसंश्च प्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य  
संभवानुदास्ते उदासीनः॥ साक्षितयावत्तदिति॥ तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्ता तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाहुः॥ न  
होति॥ विरुध्यत इति विरोध उभयं न विरुद्धमित्यर्थः॥ न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यते अतर्कैश्चर्यत्वादित्या  
हुः॥ भगवतीति॥ अपरिमिता गुणगणायस्य तस्मिन्नीश्वरे स्वतंत्रेन अवगाह्यमतर्कैः माहान्ययस्य तस्मिन् विक

अथ तत्र भवान्किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलं फलमुपाददाति॥ श्रीहो  
स्विदात्मा राम उपशमशीलः समं जसदर्शनं उदास इति ह वाचनविदामः॥ ३०॥ न हि विरोध उभयं भगव  
त्परिगणितगुणगण ईश्वरे अनवगाह्यमाहान्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्च य  
दुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममाया संतर्क्य को न चर्ये दुर्घट इव

भवति स्वरूपद्वयाभावात्॥ ३१॥ ३२॥  
त्यएवं वा एवं वदंति वितर्काः॥ किमत्र युक्तमिति विचार इत्यमेवैति॥ तत्र प्रमाणाभावात् तदनुगाहकाः॥ कुतर्काश्चार्वा  
चीनाः वस्तुस्वरूपा संस्पर्शिनो ये विकल्पादयः ते येषु शास्त्रेषु तेः॥ कलिलं व्याकुलं अतः करणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य  
तेन वादियां विवादस्यानवसरे अगोचरे॥ न तु अहं भावमेतत्तदुक्तिरुच्यतां तत्राहुः॥ उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन्  
केवले आत्ममयामये निधाय को न चर्ये॥ कर्तृत्वादिन संभवति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादिभवे तर्हि विरोधः स्यात्॥ न तु तदस्ती

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥  
स्वाहुः स्वरूपद्वयाभावादिनि॥ ३० ॥



मिताक्षराणि पद्यानि न मे यन्ते हरेर्गुणः ॥ इति पद्यैरनुष्ठुतः सद्यो गद्येन तुष्टुवुः ॥ भक्त्युद्रेकेण वदुधा संवोधयन्ते  
दुर्ज्ञेयत्वं प्रपंचयति ॥ भगवन्नित्यादिना परममंगलं शुद्धी धर्मो यस्मिन् ॥ आत्मयोगेनाष्टांगेन यः समाधिः ॥ चित्तैकाग्र्यं  
तेन परिभाषितः सुशीलितः ॥ परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मा भगवद्भजनं तेन उद्धाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् ॥

ॐ नमोस्तु भगवन्नायकाय वासुदेवादिपुरुषमहानुभावपरममंगलपरमकल्याणपरमकारु  
णिकपरमहंसपरिव्राजकेः परमैश्वर्ययोगसमाधिना परिभाषितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मैश्वर्योद्धा  
टिततमः कपाटद्वारे चित्तेऽपावृते आत्मलोके स्वयमुपलब्ध निजसुखानुभवो भवान् ॥ २८ ॥ दुरवबो  
धद्वतवायं विहारयोगोऽदशरणो शरीरदमनवेदितास्मात्समवाय आत्मनैवा विक्रियमाणेन  
सगुणमगुणः सृजति पाप्मि हरसि ॥ २९ ॥

द्वारभूतैश्चित्तेऽपावृते प्रकटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे ॥ स्वयमे  
वोपलब्धमभिव्यक्तं यन्निजसुखं तदनुभवरूपो भवान् ॥ २८ ॥ ननु केवलानुभवरूपत्वे मम सृष्ट्यादिक  
त्वं कथं तत्राहुः ॥ दुरवबोधद्वतवायं विहारयोगः ॥ कीदृशायः ॥ यत्र यस्मात् ॥ अशरणो निराश्रयः ॥ इदं वि  
ष्टं न अवेदितोऽस्माकं ॥ समवायो मेलनं सहाय्यं येन सः ॥ २९ ॥ ॥ ५५ ॥



भा० ष०  
३८

न२

यत्र ३

अतएवात्मत्वमेवप्रियः सुहृद्वयेषांतेसाध्वोरगादिभूत्याः तत्रहेतुः नवमहिमैवामृतरससमुद्रस्तस्यविप्रुषावि  
दुमात्रेणसकृदपिलीढयाप्रास्वादितयास्वमेसिनिष्पदमानं अतिशयेनस्रवत् यन्निरंतरं सुखंतेनविस्मारितादृष्टु  
तविषयलेषाभासायेषांते अतएवभगवतित्वयिनितरांनिरंतरंनिर्वृतेचमनोयेषांते यस्यामनुसेवायासत्या ॥३४॥

ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणं वुज्जानुसेवां विसृजंति न यत्र पुनरयं संसारपर्याव  
र्तः ॥३४॥ त्रिभुवनात्मभवनत्रिविक्रमत्रिनयनत्रिलोकमनोहरानुभावतवैवादिभूतयोदि  
तिजदनुजादयश्चापितेषामनुपक्रमसमयोयमितिस्वात्ममाययासुरनरमृगमितजं  
लचराकृतिभिर्यथापराधंदंडं दंडधरदधर्धस्वमेनमपिभगवन्जहित्वाष्टमुतयदि  
मन्यसे ॥३५॥

प्रस्तुतं विज्ञापयति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्तिः ॥ त्रिभुवनमात्मास्वरूपं भवनं यस्य ॥ त्रिभुवनस्यात्मा  
भवनं चेति वा ॥ त्रयोविक्रमायस्य त्रीन् लोकान्नयतीति तथा ॥ त्रयाणं लोकानां मनोहरो भावो यस्य ॥ एवंचतुर्धासं  
वोद्धातुः तेषामनुपक्रमसमयः ॥ उद्यमकालेन भवतीति मन्वाह हेदंडधर ॥ पूर्वयथादंडं दधर्धं धृतवा  
नसि ॥ एवमेनं त्वाष्ट्रमपि जहि ॥ यदि मन्यसे हेतुं यदीदृशि ॥ ३५ ॥

श्रि ३

३८



अनुग्रहनिग्रहादिकंतु तत्र नमति भेदेन तन्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः समाविषमाचमतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायं स्यादिति  
षयाधीर्येषां तेषां रज्जुखंडस्तथा तथा भाति यद्वा तमेव विरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयति समविषमेति ॥ ३२ ॥ तदेव विरोधं  
परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः स एव हि नाना रूपेण प्रतीतः वस्तु स्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासः  
प्रकाशैरुपलक्षितः ननु ते जीव एवोपलक्ष्यते न सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सवितर्या नित्वात् जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्य

सविसममतीनां मतमनुसरसि यथारज्जुखंडः सर्पादिधियां ॥ ३२ ॥ स एव हि पुनः सर्ववस्तु स्वरूपः स  
र्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात् सर्वगुणभासोपलक्षित एक एव पर्यव  
शेषितः ॥ ३३ ॥ अथ ह वा वेतवमहिमा मृतरससमुद्रविप्रुषासकदवलीढया स्वमनसि निष्यंदमानानव  
रतमुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेसाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूत  
प्रियसुहृदिसर्वात्मनि नितरां निरंतरनिर्वृत्तमनसः कथमुहवा एते मधुमथनपुनः स्वार्थकुशला ॥

पि जडप्रापत्वान्तेन विना प्रकाशरूतिभावः पर्यवशेषितः नेति नेतीत्यादि श्रुतिभिः ॥ ३३ ॥ अतस्त्वहं किरेव परम  
पुरुषार्थः इत्याहुः अथ हे त्रिपर्यावर्त इत्यंतेन यस्मादेवं भूतेस्त्वं परमेश्वरः अथ ह वा व अत एव ते मधुमथ  
न परमभागवता एते त्वत्पदां भोजसेवा कथमुदुर्मुदुः विसृजतीत्यन्वयः ॥ हियस्मात् स्वार्थपुरुषार्थे कुश

॥ त्रिपुरुषः ॥



भा० ष०  
३६

षातुल्यं व्यावधानेन नुभवतः कथं तेषां उपादानं तया च उपादानस्योपलम्भकतयेति वीक्ष्यत एव सर्वेषां प्रत्ययानां  
बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः साक्षित्वहेतुः आकाशवदलिप्तशरीरस्वरूपं यस्य अलिप्तत्वे हेतुद्वयं साक्षात्परब्रह्मणो नि  
रुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेः च ॥ ४० ॥ अतएव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः  
प्रापिताः तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पयसंपादयेति चरणमेव शतपत्ताशं कमलं तस्य ध्यायाविविधैर्वृजि

साक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानि ह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यात् त्वि  
स्फुल्लिगादिभिरिव हिरण्यरेतसः ॥ ४० ॥ अतएव स्वयंतदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चर  
णशतपत्ताशकायाविविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४१ ॥  
अथाहं शज्जित्वा धृष्टं संतं भुवनत्रयं गस्तानियेन नः कस्मते जास्यस्त्रायुधानि च ॥ ४२ ॥ हंसाय द्रुह निलयाय  
निरीक्षकाय कस्माय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहाय भवपांथ निजाश्रमात्तावते परीष्टगतये हरये नमः  
नेर्यः संसारपरिश्रमः तस्योपरमकरी उपसृतानां प्राप्तां ॥ ४१ ॥ सर्वभक्तेरुक्तेषु केषु केषु कामाभूदिति स्तौ ॥ ४२ ॥  
स्वकामं कथयंति अथाऽनंतरमेव ॥ ४३ ॥ शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमंति हंसाय शुक्राय हरये आर्तिहरये तेन मः शुद्धत्वे हेतवः  
दक्षमिलयाय हृदयाकाशनिकेताय निरीक्षिकाय बुद्ध्यादि साक्षिणे कस्माय सदानंदरूपाय कृपिर्भूवाचकः शब्देन  
अनिरुतिवाचकः तयोरेकं परब्रह्म कस्म इत्यभिधीयते इति निरुक्तेः आर्तिहरत्वे हेतवः मृष्टं रुचिरं यशस्य निरुपक्रमा  
य आदिभूत्याय संग्रह्यत इति तस्मै भवपांथ भवरूपे पथि वर्तमानः तस्य जनस्य निजाश्रमात्तो स्वशरणप्राप्तो सत्यां संसारस्यां

॥ ४३ ॥ तेषां प्राप्तिः सर्वतः प्रतीता उक्तमागतिः फलं यस्य तस्मात् ॥ ४३ ॥



प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकं श्रुतं तावत्पञ्चमयितुमर्हसि तावकानामित्यत्र हेतुना हेपितः हेपिता महत वचरण  
नलिनयुगलध्यानेनैवानुवद्धहृदये निगडः शृङ्खलायेषां स्वलिंगं विचरणेन निजमूर्तिप्रकरणेन स्वीकृतानां केन  
नुकंपयानुरंजितं सानुरागं च तदनुविष्टादं रुचिरं च शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोक्य तथानुकंपयेव विगलित  
तमधुरमुखरसाप्रियवाक्सेव नृतकलातया च ३२ किंचास्मदभिप्रायः त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञाप

न घम ३

अस्माकं तावकानामवनतानां तावत्पिता महत वचरणललिनयुगलध्यानानुवद्धहृदये निगडानां स्वलि  
गं विचरणेनात्मसात्कृतानां मनुकंपयानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोक्य विगलितमधुरमुख  
रसामृतकलयाचां तस्मापमर्हसि शमयितुं ३३ अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलय  
निमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकले जीविकायानामंतर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मरू  
पेण प्रधानरूपेण यथादेशकालदेहावस्थानविशेषतदुपादानोपलब्धकतया नुभवतः सर्वप्रत्यय  
नीयमित्याहुः अथ हे भगवन् तवास्माभिरिह किं नार्थविशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः यथा हिरण्यरेतसोऽ  
ग्निसदृशभूतेर्विस्फुल्लिगादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः अत्र हे  
तुगर्भाणि विशेषणानि अखिलगेगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तमानया दिव्यमायाविनोदस्य अतएव सर्वजीवनि  
कायानामंतर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मा तर्था मीतद्रूपेण बहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशे  
य २



भा० ष०  
६०

सवाश्रधिगतोदध्यङ्-अधिभ्यां वस्त्रनिष्कृतं॥ यद्वा अग्निशिरोनामतयोरमरतांवधात्॥५०॥ द  
ध्यङ्गाथर्वणस्त्वष्ट्रेवेर्माभेद्यंसदात्मकं॥ विम्बरूपाययत्प्रादात्वेष्टायत्वमथास्ततः॥५१॥ ॥ ३५॥

बद्धमित्यर्थः ॥ २९ ॥

50



अभिनन्दितः संतोषितः ॥ ४४ ॥ मदीयमुपस्थानं सोऽत्र तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन आत्मनैश्वर्यमसंसारित्वं तस्य स्मृतिर्यथा  
न हि विरोध उभयमित्यादिना कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तः भक्तिश्च यथा भवति ॥ ४५ ॥ अथ भगवन्मित्यादिना भक्तेः  
सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनन्दति किमिति ॥ ४६ ॥ यदुक्तं देवैः स्वयं यदुपकल्पयास्माकमित्यादितत्संघादनं कृपात्तोर्ममा  
श्रीसुकुवाच ॥ अथैवमीदितो राजन् सादरं त्रिदशेर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४४ ॥ श्री  
भगवानुवाच ॥ प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठामदुपस्थानविद्यया ॥ आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव ययोमयि ॥ ४५ ॥  
किंदुरापमयि प्रीते तथापि विबुधर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यन्मूर्त्यो वांछति तत्त्ववित् ॥ ४६ ॥ न वेद कृपणः  
श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदक् ॥ तस्य तानि ह्यतो यद्यत्तदीशोऽपि तथाविधः ॥ ४७ ॥ स्वयं निश्रेयसं विद्वान्न  
वत्तज्ज्ञायकमेहि ॥ नरातिरो गिराः पथ्यं वांछितो हि भिषक्तमः ॥ ४८ ॥ मद्यवन् यातमद्रं वोदध्यं च न  
षिसत्तमं ॥ विद्याव्रततपः सारं गात्रं याचत माचिरं ॥ ४९ ॥ नुचितमित्याशयेनाह ॥ न वेदेति द्वाभ्यां ॥ गुणेषु विष  
येषु तत्त्वदर्शीतान्निषयान् ॥ तथाविधोऽज्ञ एव ॥ ४७ ॥ कर्मन वक्ति प्रवृत्तिमार्गे न वक्ति हि ॥ अपथ्यं यथानराति न  
ददाति ॥ भिषक्तमः स ह्येव ॥ ४८ ॥ एवं तत्त्वकथनेनानोचितं परिहृतं तदभिप्रायमेतु स्मरन्नाह ॥ मद्यन्ति  
ति ॥ विद्यया व्रतैः तपसा च सारं वृद्धं गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ४९ ॥



भा० घ०  
४९

आत्मादेहः वयं जानीम एव किंतु श्रीविष्णुस्मृत्युत्तरेन याचत इति चेत्तत्राह ॥ याचमानाय विस्मवेऽपि दातुं कउत्सहेत  
४ पुण्यश्लोकैरीडा नितिकर्माणि येषां ॥ याचको यदि वेदतर्हि न याचेत् ॥ यदीश्वरः दातुं समर्थश्चेत्तर्हि सोऽपि नेति नाह  
अतो यथा तव संकटं वयं स्वार्थं परानजानीम एव प्रत्या च त्वा एतस्मिन् संकटे न जानासीति भावः ॥ ईमे मया प्रत्युदाह

जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्टुं हेसितः ॥ कउत्सहेत तं दातुं भिक्षुमाणा य विस्मवे ॥ ४ ॥ देवा ऊचुः ॥  
किंतु तद्दुस्येजं ब्रह्म न्युसां भूता तु कं पिना ॥ भवविधानां महता पुण्यश्लोकैर्द्रु कर्मणां ॥ ५ ॥ नूनं स्वार्थं परं  
लोकानं वेद परसंकटं ॥ यदि वेद न याचेत्तनेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥ इह ॥ रुच ॥ धर्मवः श्रोतुं कामेन ययं  
वः प्रत्युदाहताः ॥ एष वः प्रिये मात्मानं त्यजंतं संत्यजाम्यहं ॥ ७ ॥ यो ध्रुवेणात्मना नार्थान धर्मन यशः पु  
मान् ॥ ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥ एतावानेव यो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ यो न  
त शोकदुर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥ अहो देव्यमहो कष्टं पारकोः क्षणभंगुरैः ॥ यत्नोपकुर्वीदस्वा  
र्थं मयः स ज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥ श्री

ताः प्रत्युक्ताः ॥ मां त्यजंतं त्यक्त्वा यांतं ॥ आत्मानं देहं ॥ ७ ॥ अध्रुवेणात्मना ॥ दे  
हेन हेनाथ ॥ ८ ॥ भूतानां शोकेन शोचति ॥ हर्षेण हृष्यति ॥ यः आत्मा स्वयंतस्य यो धर्मः ॥ एतावानेव ययं यत्पर्यः ॥  
१० पारकोः ॥ अस्मृगालादिभक्ष्यैः ॥ अस्वार्थैः ॥ आत्मोपयोगशून्यैः ॥ स्ववित्तं ज्ञातयः पुत्रादयः विग्रहो देहः ॥ तेनैव

॥ १० ॥ श्री

४९



ननु प्रेष्टं देहं कथं दास्यति तत्राह ॥ युष्मभ्यं अगानि अस्थिनि याचितः स न दास्यति ॥ यतो धर्मज्ञः ॥ विशेषतोऽस्मिभ्यां शिष्यप्रीत्या  
 दास्यति ॥ अस्थिनीत्यनेन हेयत्वं दर्शितं तैरस्थिभिर्विष्वकर्मणा विनिर्मित आयुधं श्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति विशेषः ॥ येन भ  
 वान् वृत्रशिरोहर्त्री हरिष्यति ॥ मम तेजसा उपरंहितः सन् ॥ २ ॥ तेजश्च अस्त्राणि च ॥ आयुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्तास्य  
 थ ॥ महाकायः त्रिभुवनग्रासी ॥ स एवास्मान् हयादिति संकाकुलचित्तान् प्रत्याह ॥ मत्परांश्च केपिन हिंसति ॥ अतो युष्माकं

युष्मभ्यं याचितोऽस्मिभ्यां धर्मज्ञोऽगानि दास्यति ॥ ततः सैरा युधश्रेष्ठो विष्वकर्म विनिर्मितः ॥ येन वृत्रशिरो  
 हर्त्री मतेज उपरंहितः ॥ २ ॥ तस्मिन्निह ते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसंति च म  
 त्परा ॥ ३ ॥ इति श्री महाभारते महापरायण षष्ठ स्कंधे नव मोध्यायः ॥ ६ ॥ श्री वा दरायण रुवाच ॥ इद्रमेव  
 समादिश्य भगवान् विष्णुभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥ १ ॥ तथापि याचितो देवैर्ऋषिण  
 यवणैः सहान् ॥ मोदमान उवाचे दं प्रहसन्निवभारत ॥ २ ॥ अपि वंदारका यूयं न जानीथ शरीरिणो ॥ संस्थायां  
 यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापदः ॥ ३ ॥

भद्रमेवेति ॥ ३ ॥ इति षष्ठ मे नवमः ॥ ६ ॥ दशमे केशवादिष्ट दध्यङ्गुस्थिजवज्रभृत् इन्द्रो युध्यत वृत्रेण सासुरेण  
 सनिर्जितः १ मोदमान एव तन्मुखाधर्मोऽनुकामः प्रत्याचक्षार इवोवाच २ अपीति द्वाभ्यां हे वंदारकाः  
 अपि किं संस्थायाम् मृत्यो योऽभिद्रोहः दुःखं तन्न जानीथ ३ ॥ राम राम राम राम राम ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥



भा० ष०

४२

सि३

सतप्रीचचतुर्हस्तालोहकंदकसंचिताभुशंडीसर्वलोहकंदकानुक्रमेणतेत्यभिधानं॥१८॥पुंखोमूलदेशः॥एक  
स्यमूलदेशतुतसंततोपरस्यपुंखोयथाभवतितथानभस्येयनेज्योतीषीचेत्यनेनतेषांतदप्राप्तिःसंचिता॥१९॥ता  
मेवाह॥नतइतिस्त्राणांचयानिवर्णितेषामोघाः॥नप्रासेदुःनप्राप्तुःसिद्धपथेआकाशमार्गे॥२०॥हीणाअस्त्राणांशस्त्रा  
मूलैःपरश्वधैःखड्गैःशतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः॥सर्वतोऽवाकिंश्चस्त्रैस्त्रैश्चविवुधर्षभान्॥१८॥नतेदृश्यंत  
संघन्ताःशरजालैःसमंततः॥पुंखानुपुंखपतितैज्योतीषीवनभोघनैः॥१९॥नतेशस्त्रास्त्रवर्षीघाघासे  
दुःसुरसैनिकान्छिन्नाः॥अथेदेवैर्लघुहस्तैःसहस्रधा॥२०॥अथहीणास्त्रास्त्रोघागिरिभुंगदुमोपलैः  
अभयवर्षसुरवलंबिषिदुस्तांश्चपूर्ववत्॥२१॥तानक्षतान्स्वस्तिमतोनिशाम्यशस्त्रास्त्रपूंगैरथद्वत्रनाथाः  
दुमेदृषद्विविधादृष्टुंगैरविहतास्तत्रसुरैर्द्रसेनिकान्॥२२॥सर्वप्रयासात्रभवन्निमोघाःकृताःकृतं  
तादेवगणेषुदैत्यैः॥कृत्मानुकुलेषुयथामहत्सुहृद्वैःप्रयुक्तारुषतीरुक्षवाचः॥२३॥तत्प्रयासंवितथं  
निरीक्ष्यहरावभक्ताहतयुद्धर्षाः॥पलायनायाजिमुखेविसृज्यपतिमनसैर्दधुरात्तसारः॥२४॥  
एवंचआघायेषां गिरिभुंगैर्द्रुमेरुपलैश्च॥२१॥तानिद्रसेनिकान्शस्त्राणामस्त्राणांचपूंगैःसमूहैरक्षतान्छतमन्यान्सु  
स्तिमतःसुखिनःदुमादिभिश्चअविहतान्निशाम्यहृष्टा॥द्वत्रेनाथीयेषांतेतत्रसुमीताः॥२२॥कृताःकृताःपुनःकृताःकृताः  
नुकूलोयेषांतेपुदैवगणेषुहृषतीरुषतयः॥अकल्याणःकृताःपरुषावाचोयथामहत्सुहृद्वैः॥भर्कश्चैनभवतितद्वत्॥२३॥ह  
तायुद्धेर्द्रुयेषांतेपुदैवगणेषु॥आत्रभरहीतःसारोद्येव्योयेषांते॥अतिप्रसिद्धाअपितेदैत्याएवंतेइत्यस्यपौनरुक्त्यं

४२



कृतं व्यवसितं येन आत्मानं तेन संनयने की कुर्वन्त नुं जहौ ॥ ११ ॥ यत्ता अद्वा दयो येन तत्तं पश्यतीति तथा ॥ ध्वस्तानि ग  
तानि वंधानि यस्य ॥ १२ ॥ अथेन्द्रः अशोभते इत्युत्तरं एतन्नयः ॥ मुनेः शुक्तिभिः अस्थिभिः निर्मितं ॥ उत्सिक्तः उत्जितः मुनिश

श्री कउ वाच ॥ एवं कृतं व्यवसितो दध्यदुःपार्थव एतन्नं ॥ परं भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ ॥ ११ ॥ यत्ता  
त्ता सुमनो बुद्धिस्तत्तद्व्यस्तं वंधनः ॥ आस्थितः परमं योगं न देहं बुधे गतं ॥ १२ ॥ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्व  
कर्मेण ॥ मुनेः शुक्तिभिः रुत्सिक्तो भगवत्तेजसा न्वितः ॥ वृतो देवगणैः सर्वैरथेन्द्रः पर्यशोभत ॥ स्तूयमानो मुनिग  
णैस्त्रिलोकं हर्षयन्ति व ॥ १३ ॥ वृत्रमभ्यद्रव च वृत्रमसुरानीकयथपैः ॥ पर्यस्तमोजसाराजन् क्रुद्धो रुद्र इवांतकं  
॥ १४ ॥ ततः सुराणामसुरेणः परमदारुणः ॥ त्रेतामुखेन मर्दायामभवत्प्रथमे युगे ॥ १५ ॥ रुद्रैर्वसुभिर्गदित्ये  
रश्विभ्यां पितृवन्द्भिः ॥ मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्योर्विश्वे देवैर्मरुत्यति ॥ दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वया  
श्रिया ॥ नामृष्यन्ने सुरा राजन् मध्ये वृत्रपुरःसराः ॥ १६ ॥ नृमुचिः शं वरो न वीहि मूर्धा स्तेषां वरः ॥ हयग्री  
वः शंकुशिरा विप्रचित्तिरयो मुखः ॥ पुलोमा वृषपर्वो च प्रहेति हेति रुक्मलः ॥ दैत्येया दानवा यक्षारक्षा  
सिच सहस्रशः ॥ सुमालि मालि प्रमुखाः कार्तस्वर परिष्कृताः ॥ प्रतिविध्यो दे सनायामृत्योरपि दुरासदः ॥  
अभ्यर्द्धयन् संभ्रांताः सिंहनादेन दुर्मदाः ॥ गदाभिः परिधौ वीर्यैः पाशमुद्धरतो मरैः ॥ १७ ॥

क्तिभिरिति वा पाठः ॥ १३ ॥ असुरानीकानां यथपैः ॥ पर्यस्तं परिवृत्तं ॥ रणः संग्रामः प्रथमे चतुर्युगे त्रेता युगस्य मुखे आ

रं भि ॥ १२ ॥ नामृष्यात्ता संहतः ॥ १६ ॥ १७ ॥



भा० प०  
४३

कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः काल्यमानां विद्रव्यमानां अमर्षितः असहमानः तांस्त्रिदशान् निवार्यति भर्तृस्य  
चेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥ तदा हृद्वाभ्यामातुरुच्चरितैः पुरीषप्राद्यैः प्रथमां तपां देवानां संबोधनं ॥ दृष्टो हतैः दैत्यैः  
किं न किंचित् न यशो नापि धर्मः तदेवाह न हीति ॥ ३ ॥ प्रथमं संग्रामं सारं धैर्यं हेतुलैकाः हेतुद्राः मात्रं क्षणमात्रं मेः

विशीर्यमाणं एतनामासुरं मसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ दृष्टा तप्यत संक्र  
द्धं द्रशत्रुमर्षितः ॥ तान् निवार्यो जसा राजन्निर्भर्तृस्येदमुवाच ह ॥ २ ॥ किं व उच्चरितैर्मोतुर्धो व द्रिष्टुं दृष्टो  
हतैः ॥ न हि भीतवधश्चाघो न स्वर्गः सुरमानिनाम् ॥ ३ ॥ यदि वः प्रधने अस्मा सारं वा हेतुलैका हेति ॥ अग्रेतिष्ठ  
मात्रं मे न चेद्द्राम्यसुखे स्पृह ॥ ४ ॥ एव सुरगणान् कुक्षोभीषयन् व पुषारि पून ॥ व्यनदत्सुमस्य प्राणो ये  
न लोका विचिंतसः तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटने न वै ॥ निपेतुर्मर्षिता भूमौ यथैवाशे निनाहताः  
॥ ५ ॥ मम दृष्ट्वा सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरगदमदः ॥ गोकपयन्तु द्यत शूलं त्रैजसानां लवने  
यथपतिर्यथो नमदः ॥ ६ ॥ विलोक्य तव जघनं तिमर्षितः स्वशत्रुवैभिर्द्रवत्तमहागदां ॥ चिक्षेप तामापत  
तीं सुदुःसहाजं प्राह वामेण करेण लीलया ॥ ७ ॥

प्रेतिष्ठत न चेदिह लोके स्पृहा अस्ति ॥ ४ ॥ सुरगणान् रि  
पुं सुमहान् प्राणो वलं यस्य येन विचेत सो व भवुः ॥ ५ ॥ विव्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ६ ॥ उद्यतं शूलं येन ॥ नालं न ला  
नां वनं उद्यतो मदीयस्य यथपतिर्गजो यथा मर्ह्यति ॥ ७ ॥ ८ ॥

४३



प्रधावतः पलायमानान् प्रेत्य आदावेव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं चतुर्दलं सैन्यं तच्च प्रेत्य एतद्वत्पलायं वभाषे  
 २५ तदेव विशिनष्टि कालोपपन्नामवसरोचितं मनस्विनां रुचिरं हेमयहेत्रनर्वनमेवाचंष्टुलुतं २६ ततो मृत्योः  
 इहयशः लोकः स्वर्गश्च यदिस्यात् अथ तद्दिशं मुमुक्षुं युक्तं समीचीनं प्राप्नोति २७ ब्रह्मसंधारणया कलेवरं जहादिति

वृत्रोः सुरांस्ताननुगान् मनःस्वी प्रधावतः प्रेत्य वभाषयत् तत् पलायितं प्रेत्य वलं च भग्नं भयेण तीव्रेण  
 विहस्य वीरः २५ कालोपपन्ना रुचिरं मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ॥ हे विप्रचित्ते न मुचे पुलोमन्  
 मया वनवनेन शूरे मेष्टुलुध्वं २६ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एव सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह लुक्ता लोको  
 यत् श्रुत्वा यततो यदियं मुकोनाम मृत्युं न वृणीत युक्तं २७ हो संमता विह मृत्युं दुरापो यद्ब्रह्मसंधार  
 णया जितासुः कलेवरं योगरते विजहाद्यद्यग्रणी वीरशये निवृत्तः २८ इति श्रीमद्भागवत महापुरा  
 णे षष्ठस्कंधे वृत्रवधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीसुकवाक्ये चैवं शंसतो धर्मवचः पत्युरचेतसः नैवाय

ह्मभयत्रस्ताः पलायनपरान्तपः ॥ १ ॥

यत्स एको मृत्युः वीरशयेण भूमौ अनिवृत्तः अपराङ्मुखः स न जहादिति यत्स चैकतो द्वाविह शस्त्रे संमतो मृ  
 त् त्वा तथा च स्मृतिः द्वाविमो पुरुषो लोके सूर्यमंडलभेदिनो परिवाड्योगयुक्तश्चरन्नाभिमुखो हत इति २८ इति  
 षष्ठः ॥ १० ॥ एकादशो वृत्रस्य युध्यमानस्य वज्रिणा भक्तियोगेन लोदकाश्चित्रावाचो नुवर्णिताः १ शंसतः कथयतः

ज्ञान

तस्यै ६

पत्युर्वचः ॥ १ ॥



तं त्वामस्पृष्टवद्विभक्तं ददं समदंति वर्तमानसामिषेव तं मानवनिर्देशः ॥ १५ ॥ अन्येऽपि येऽज्ञाः इह त्वा-  
न्मानसमनुमद्यमुद्यतास्त्राः संतो यदि प्रहरंति ते भूतनाथान् भैरवादीन् यद्यामि कथं भूतेः निशं-  
तं तीक्ष्णं कृतं यन्मम त्रिभुवनं तेन निभिन्नं गलयेषां तेः ॥ १६ ॥ अथो अथ वाहरे भो इन्द्र यदि भवानेव मम शि-  
वी श्रीदयाकीर्तिभिरुक्तिं त्वं स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गृह्यं कृच्छ्रेण मच्छलविभिन्नदेहमस्पृष्ट-  
वद्विभक्तं ददति गृध्राः ॥ १७ ॥ अन्येऽपि ये त्वेह नृशंसं ज्ञायुध्युद्यमास्त्राः प्रहरंति मद्यं ते भूतनाथा-  
न्मगणानि शातत्रिभुवनं निभिन्नगलेर्यजामि ॥ १८ ॥ अथो हरे मे कुलिशेन वीरहर्ता प्रमथ्ये वशि-  
रो यदीह तत्रानृणो भूतवत्सि विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्ये ॥ १९ ॥ सुरेश कस्मान्न हि नो वि-  
वज्रं पुरस्थिते वैरिणि मया मोघं मा संशयिष्यामि गदेव वज्रः स्यान्निष्फलं कृपणार्थं वयां च ॥ २० ॥  
नन्वेव वज्रं सवशकं तेजसा हरेर्दधी चक्षुषसा च तेजितः तेनैव शत्रुं जहिविष्णुयंत्रितो यतो हरेर्विजयः श्रीगु-  
रुहर्ता हरिष्यति तत्र तथा सति अनृणो कर्मबंधः स न भूतेभ्यो बलिं देहेन विधाय म-  
नस्विनां पादरजः प्रपत्ये धीशं पदं प्राप्स्यामि ॥ २१ ॥ जीविताहं पि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह सुरेशेति न हि नो वि-  
नहि नो विनहि क्षिप्रं सि गदेव विफलो यास्य-  
तीति शंसयं मा कार्षीः कृपणार्थः प्रयोजनं यस्याः सा यां च यथानिः फलात्तथा न स्यात् ॥ २२ ॥ अमोघं त्वेहं तु वदन्-  
तं प्रोत्साहयति नन्विति तेजितं सिद्धं कृतः शत्रुं मां जहिविष्णुना यंत्रितः प्रेरितः ॥ २३ ॥



ह

सप्रधनुःप्रमाणंदेशं॥१०॥सन्नोवसन्नोवाहोयस्यतस्मैनप्रायुंक्तमृतस्यंदीअमृतस्रावीयःसकरःतेतामिम  
श्रीःतेनवीतवद्योगतदुःखःक्षतोवाहोयस्यंद्यसतथाभूतोऽवतस्थे॥११॥सवृतेःहेनृपेन्द्राहवकाम्ययायुद्धेयया  
स्वस्थितंभ्रातृणंभ्रातरंविश्वरूपंहतवंतंनृशंसंकरं॥तदेवाह॥पापंतस्यकर्मस्मरन्॥१२॥योब्रह्महात्राहणंहत

सइंद्रशत्रुःकुपितोभूशंतयामहेंद्रवाहंगदयोहविक्रमः॥जघानकंभस्थलउन्नदन्मृधेतत्कर्मसर्वे  
समपूजयन्नुप॥१३॥ऐरावतोवृत्राद्याभिमृष्टोविघ्नोतोद्विःकुलिशाहतोयथा॥अपासरद्विन्नमुखः  
हेंद्रोमुंचन्नसृक्सप्रधनुर्भूशार्त्तः॥१०॥नसूक्तवाहोयविषलचेतसंप्रायुंक्तभूयःसगदासहात्मा॥इ  
ंद्रोमृतस्यंदिकरोभिमशवीतवद्यक्षतवाहोवतस्थे॥११॥सतंतृपेन्द्राहवकाम्ययारिषुवज्रायुधं  
भ्रातृहणंवलोक॥स्मरंश्चतत्कर्मनशंसमंहःशोकेनमोहेनहसन्नजंगाद॥१२॥वृत्रउवाच॥हेष्ट्राभवा  
न्मेसमवस्थितोरिपुयोब्रह्महणगुरुहाभ्रातृहावा॥हेष्ट्रानृणोद्योहमेसत्तमेवयामच्यूलनिभिन्नदृष  
हृदाचिरात्॥१३॥योनोग्रजस्यात्मविदोद्विजातेर्गुरोरापस्यचक्षीक्षितस्य॥विस्रभ्यखड्गुनप्रांस्यवृश्चत्यसौ

रिवाकरुणःस्वर्गकामः॥१४॥

वान् विशेषतःस्वगुरुंममचभ्रातरंसभवानग्रतःसमवस्थितः॥एतद्विष्ट्राभद्रंजातं॥दिष्टेत्यवयमानंदार्थं॥हेत्र  
सत्तमममश्लेननिर्निर्नहपतुल्यहेतृहृदयस्यतेनत्वयानिमित्तेभूतेन॥अद्यअचिरादेवभ्रातुरनृणोहं  
स्याएतद्विष्ट्रा॥१३॥स्वर्गकामोयोभवान्अवृष्टत्स्वर्गकामोयाज्ञिकः॥पशोरिवेतिवा॥१४॥



भा० घ०  
४५

ते ३

ननुदास्येन किंतु भयं महाफलानि दास्यामि तत्राह नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे स मंजस निखिल  
सो भाग्यनिधे त्वात्वं विरहय पृथक् केत्यनकांक्षेनेष्टामि ॥ २४ ॥ नहि किमिष्टमिति दाह अजातपक्षाः ख  
गाः भयादिभिः पीडिता येथामातरं यथा च दाम्ना वधा वालवत्सास्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं का  
न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमरसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा स मंजसत्वं विरहय  
कांक्षे ॥ २४ ॥ अजातपक्षा इव मातरं खगाः सन्ययथा वत्सजराः क्षुधात्ताः प्रियं प्रियव व्युषितं विषसाम  
नारविंदास्तदिदं त्वं ॥ २५ ॥ ममोत्तमशोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः सकर्तृभिः त्वन्नायया  
त्मात्मजदारुणहेष्टासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २६ ॥ इति श्री महापुरुषवत्सलपुत्रेष्टकध्यानेकाद  
शोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीरविर्वाच ॥ एवं जिहासुर्न पदेहमाजो मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः सूलं प्रगृह्य  
भ्यपतत्सुरेन्दुयथा महापुरुषकैटभोऽसु ॥ १ ॥  
मेन विषया प्रिया तथा मे मनस्तापत्रय पीडितं कर्मभिर्वधं च कामादिभिर्विषलं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्य  
र्थः ॥ २५ ॥ उत्तमशोकस्य च तव जनेषु भक्तैश्च वसख्यं भूयात् त्वन्नायया देहादिष्टासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्टासक्ति  
र्न भूयात् ॥ २६ ॥ इति श्री महापुरुषवत्सलपुत्रेष्टकध्यानेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ दशतिविषलेन स्वयमुत्साहितेनेतु महेन्द्रेण महापुंश्चैव त्रयवध ई  
र्यते ॥ १ ॥ महापुरुषं श्रीविसुं ॥ अस्मत्प्रलयोदके ॥ १ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

४५



हननेममपीडास्यादित्यपिमांशं सयिष्टा इत्याह अहमिति संकर्षणो मत्पतियथाह नयानदीयचरणरविंदे स  
नः समाधाय मुने र्यो गतिमहं यास्यामि त्वं वज्रस्य रं दसा तुलितः छिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणा यस्य  
अपविच्छलोकः त्यक्तदेहः ॥ २० ॥ तर्हि भगवान् संकर्षणः स्वभृत्या यमद्वयमेव स्वर्गादि संपदोदास्यतीत्यपि मांशं  
सयिष्टा इत्याह पुंसामिति स्वर्गे भूमौ रसातले च यास्यं पदस्मा किल निश्चितं नराति न ददाति तत्र हेतु यत्प्राप्यः

अहं समाधाय मने यथाह संकर्षणस्तच्चरणरविंदे ॥ त्वं वज्रं होतुलितं ग्राम्यपाशो गतिं मुने या  
म्यपविच्छलोकः ॥ २० ॥ पुंसं किलैकांतधिया स्वकानायाः संपदो दिवि भूमौ रसायां नराति यदेष उदे  
गत्राधिर्मदः कलिव्यसनसंप्रदायः ॥ २१ ॥ त्रैवर्गिकाया सविद्या तमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्रं त  
तोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो या दुस्त्रिभो किंच न गोचरो न्यः ॥ २२ ॥ अहं हरे तव पादं कमूलं दासां नुदासो भवि  
तास्मि भूयः ॥ मनः स्मरेतां सुपते गुरुणां से गृणीत वा कर्म करोतु कायः ॥ २३ ॥

देषादयो भवन्ति ॥ २४ ॥ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तदाह त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो यथायासस्य विद्या तं वि  
धत्ते तत आयासो परमा देवानुमेय नत्वं स्वर्गादिना अतः सम्यक् भगवत्प्रसादाभावात् तव संपदो भविष्यतीति भावः  
॥ २५ ॥ एवमिंद्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते अहमिति तव पादावेव एकं मूलं मां स्या येषां तेषां दासा तान्  
नुदासः भूयो भवितास्मि भविष्यामि भवेयं असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरेतु वागपितानेव कीर्तयतु

कायस्तव कर्म करोतु ॥ २३ ॥



भा० ष०  
४६

स

पराधीनतामेवाह लोका इति सप्रमिः यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवसाः संतः प्रसन्ति चेष्टंते द्विजाः पक्षिणः शिचाः  
जालेन कालयती भगवान् इह जयादीकारणं ॥ ८ ॥ ओजसादिरूपकालं हेतुमज्ञाय जडं संतमात्मानं देहं देहं म  
न्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु स्वरं भक्तप्रधानपुरुषादितं त्राणीति युक्तं तत्राह पुरुष इति व्यक्तं महत्तत्त्वं आत्मा हंकारः ॥ ११ ॥  
लोकाः सपात्ता यस्ये मे प्रसन्ति विवशावशे ॥ द्विजा इव शिचा वृक्षाः सकाले इह कारणं ॥ ८ ॥ ओजः  
सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ॥ तमज्ञाय ज्ञो हेतुमात्मानं मन्यते जडं ॥ ९ ॥ यथा दारुसमीपे  
शय्यायंत्रमयो मृगाः ॥ एव भूतानि मधवन्ती शतं त्राणी विधिभोः ॥ १० ॥ पुरुषः प्रकृतिव्यक्तं मात्मा भ  
तंद्रियाशयः ॥ शकुवन्त्यस्य सर्गादौ न विनाय दनुग्रेहात् ॥ ११ ॥ अविद्वानेव मात्मानं मन्यते नी  
शमीश्वरं ॥ भूतैः जतिभूतानि ग्रसन्ते तानितैः स्वयं ॥ १२ ॥ आयुः श्रीकीर्तिरैश्वर्यं माशिषः पुरुषस्य  
याः ॥ भवत्येव हितकाले यथानिष्ठे विपर्ययाः ॥ १३ ॥ तस्मादकीर्तिर्यशसोर्जयापजययोरपि स  
मः स्यात्सुखदुःखाभ्यामृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥  
ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव स्थिरादिहेतुरिति मीमांसकामन्यते तत्राह एवमविद्वान् अनीशमेवात्मानं ईश्वरं स्वातं  
व्यमन्यते ननु पित्रादयः सृष्टारो दृश्यन्ते ॥ व्याघ्रादयस्तु हंतारस्तत्राह भूतैरिति स्वयं ईश्वरः ॥ १५ ॥ ननु त्वया पराजि  
तस्य मम मरणदिशं केवनास्तिकिमिति मां बलात् युद्धे प्रवर्तयसि तत्राह आयुरिति तत्काले जयादिकाले विप  
र्ययः ॥ श्रीकीर्त्यादयः यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्यात् ॥ हर्षविषादहीनोऽभवत् ॥ १६ ॥ ॥ १५ ॥

४६



हेहरे ३

युगांताग्निवत्कठोरजिह्वा शिखायस्य तत् ॥ आविध्यभ्रामयित्वा ॥ २ ॥ तत्र रेव आ पतत् ॥ आगच्छत् ॥ विचलत् परिभ्रामत्  
ग्रहश्च उल्का च महोत्कं ॥ तद्दुःप्रेक्ष्यं शतं पर्वण्यस्य ते न उरग राजो वा सुकिं ॥ तस्य भोगी देहस्तदाकारं ॥ ३ ॥ हनौ कपो  
लप्रांते ॥ अमरे भमैरावतं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुनश्च तमाह वृत्रः ॥ हे इष्ट ॥ दी तदा जयो नैव ॥ किंतु कुत्र चिज्जयः ॥ एकत्र कुत्र कु  
ततो युगांताग्निवत्कठोरजिह्वा आविध्यभ्रामयित्वा सा सुरेन्द्रः ॥ क्षिप्रामहेन्द्राय विनूय वीरो हतो सिपापेति  
षाजगाद ॥ २ ॥ ख आ पतत् तद्विचलत् ग्रहोत्कवन्तिरीक्ष्य दुःप्रेक्ष्यं सजातविल्लवः ॥ वज्रेण वज्री शत  
पर्वण्यस्य ते न उरग राजो वा सुकिं ॥ ३ ॥ छिन्नैकवाहुः परिधेरा ॥ वृत्रः संख्य आसाद्य ग्रहीत  
वज्रं ॥ हनौ तताडेन्द्रमथा मरे भं वज्रं च हस्तान्यपतन्मघो नः ॥ ४ ॥ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्रुतं तत्  
सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः ॥ अष्टजयंस्तत्पुरुषं तसंकटं निरीक्ष्य हाहेति विचक्रुर्मुभयं ॥ ५ ॥  
इन्द्रो न वज्रं जगदेविलज्जितं श्रुत् स हस्तारिसंनिधौ पुनः ॥ तमाह वृत्रो हर आत वज्री जहि सुरशत्रुं न विषा  
दकालः ॥ ६ ॥ युयुत्सतां कुत्र चिदा ततापितां जयसदेकत्र न वै परात्मनां ॥ विनेकमुत्पतितयस्थितौ चरं  
सर्वजमाद्यं पुरुषं सनातनं ॥ ७ ॥  
न चिन्तयै ॥ यद्वा कुत्र चिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव ॥ किंतु एवैव कदाचिदेवेत्यर्थः ॥ परो देह आत्मा येषाम् ॥ प  
राधीतात्मानामिति वा ॥ आद्यम् ॥ अनादिम् ॥ सनातनम् ॥ नित्यम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम राम राम राम राम



भा० ष०  
४७

स०

हेमारिषप्रेष्टएजन् २४ २५ उक्तं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं प्रवतीति तया गोत्रः पर्वतः २६ कृत्वा धरामित्यादेर्जगसे  
तितृतीयेनान्वयः नभोवद्गंभीरेण वक्त्रेण लेलिहः सप्यः तद्वत् उल्लेखयाजि कया कालकल्याभिः ग्रसनचास्तयननि  
ज्जीरयन् चरुयन् महाप्राणो महावतः महाप्रभावः २७ २८ महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्तर्धेदं  
आविध्य परिधं वृत्रः कास्त्राय समारं दमः इन्द्राय प्रादुरितो ह्येवं वामदस्तेन मारिषः २९ सतु वृत्रस्य परिधं  
करं च करभोपमं विष्टेद युगपदेवो वज्रेण शतपर्वण ३० दौर्भ्या मुक्तं मूलं भावभोरक्तसैवोः सु  
रः छिन्नपक्षी यथा गोत्रः खड्गो वज्रेण हतः ३१ कृत्वा धरं हनुं भूमौ देवो दिव्युतं गं हनुं नभो गंभीरे वक्त्रे  
ण लेलिहो ल्बणजि कया दष्टाभिः कालकल्याभिर्गुप्तं निवजगत्रयं अतिमात्रमहाकाय आदिपतरसा जि  
रीन मिरिहं दवा रीव पद्मानि ज्जीरयन्महं जगसं समसाद्य वज्जिणं सदवाहनम् महाप्राणो महावीर्यो म  
हा परैवा द्वयं ३२ वृत्रं ग्रसन्तं मालेद्य स प्रजापतयः सुराः हा कष्टमिति निविष्णुः शुक्रेभ्यः समदधेयः ३३  
निगीर्णो धीसुरे देवैः नमो गतः महापुरुष सन्तः द्यौर्गमायावलेन च ३४ भित्तौ वज्रेण तत्कुक्षिनि  
ष्क्रम्य वलवद्धिभुः उच्चकर्त्रे शिरः शत्रो गिरिभृगमिवोजसा ३५ वज्रेण तत्कधरमाशुवेगः कृतं न संताप  
रिबर्तमानः न्यपातयता वदहर्गणेन योज्योतिषा मयनेवात्र हत्ये ३६ शितः योगवलेन मायावलेन च ३७ वल  
भिर्दिन्द्रः उच्चकर्त्रे विष्टेद ३८ तस्य कंधरं आशुवेगः अतिवेगवान् ज्योतिषां सूर्यादीनां अयने दक्षिणे त्ररगतिरूपे स  
वत्सरे योऽहर्गणः ३९ षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकः ते च तावदहर्गणेन वात्र हत्ये वृत्रहत्या योग्ये काले न्यपातयत् यथा सार्थं

वृत्रहन् नार्थं परिवर्त्तमान इत्य  
धः ३९  
श्र २  
तद्धितः वृत्रहत्याया  
४७



समदृष्टवुपायमाह सत्वमिति त्वर्पोदिभिर्नवध्यते ॥ १५ ॥ हर्षविषादनिवृत्तौ तवाहमेव गुरु रित्याह पश्येति वृक्त्वमायु  
धं भुजं च यस्य ॥ १६ ॥ अनियतत्वं दूत रूपकेणोपसंहरति प्राणायवग्लहः पणोयस्मिन् वाहनान्येव हस्तादीनि तस्त  
तश्चात्यमानानि आसनानि फलकायस्मिन् ॥ १७ ॥ गतालीकं निष्कपटं ॥ १८ ॥ भक्तः सेवितवानसि ॥ १९ ॥ तस्य तव खा

सत्वरजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद स न वध्यते ॥ २० ॥ पश्यमानं निजि  
तेशक्रवृक्लायुधभुजं मध्ये ॥ यदमानयथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ २१ ॥ प्राणग्लहो यसं समादधत्वा  
हनासनः ॥ अत्र न जायते मुखजयो मुखपराजयः ॥ २२ ॥ श्री क ३ वा ॥ इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गता लोक  
महजयत् ॥ गृहीतवज्रं प्रहस्य समादगतं विस्मयः ॥ २३ ॥ अहो दानवसिंहो मियस्य ते मतिरीदृशी ॥ भक्तः  
सर्वोत्तमोत्तमानं सुहृदं जगदीश्वरं ॥ २४ ॥ भवानतापी सन्मोयां वेस्मवी जनमोहिनी ॥ यद्विहाया सुर  
भावं महापुरुषतो गतेः ॥ २५ ॥ खल्विदमहदाश्चर्यं यद्रजः प्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि  
दत्तामतिः ॥ २६ ॥ यस्य भक्तिर्भगवति हरे निःश्रेयसे श्रूयते ॥ विक्कीडतो मृतां भो धी किं कुरुतेः खातको  
दकैः ॥ २७ ॥ श्री क ३ वा ॥ इति ब्रवाणा वन्यो न्यधर्मजिज्ञासयान् पयुधुधाते महावीर्यं विद्रुतौ  
युधां पती ॥ २८ ॥

तकोदकैः गर्तदिजलोद्धौपमैः स्वर्गादिभिः किं ॥ २९ ॥ युधानां संग्रामाणां पती मुखो ॥ ३० ॥ शमशमशम



भा० ६०  
४८

६:९

मा

तस्य हरेरिंद्रस्य दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह ॥ वृत्रविक्रमेत्यादिना ॥ आर्थयन् प्रार्थयन्तः ॥ रहदधात्वा सखा  
वधात्भीतः सन् ॥ ४८ ॥ एनः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतमाजिं शोधयामि ॥ ५० ॥ ४९ ॥ वृषाकपिमिंद्रम् ॥ ५० ॥  
श्री कउ वाच ॥ वृत्रविक्रमसंविष्टाः सर्वदेवाः सहर्षिभिः ॥ तदधा यार्थयन्ति द्रोणेनैष द्रीतो रहवधा  
त ॥ ४९ ॥ इंद्र उवाच ॥ स्त्री भूजलदुर्मेरेनो विष्णुरुपवधोद्भव ॥ विभक्तमनु गुरुविर्वृत्रहत्या क्रमाज्यदे ॥ ५० ॥ श्री  
मु कउ वाच ॥ अथ यस्तदेषां कथं महद्रमिदमववन् ॥ याजयिष्यामभद्रं ते हयमेधेन मास्मभेदि ॥  
हयमेधेन पुरुष परमात्मानमभ्यरं ॥ दृष्टो नारयणं देवमोक्षसे पि जगदधात ॥ ५१ ॥ ब्रह्महापि  
तहा गोघ्नो मातहा चोय्यवा घ्नवान् ॥ मघो पृष्कसको वापि सुधैरनयस्य कीर्तनात् ॥ ५२ ॥ तमस्य  
मेधेन महामखेन प्रघातितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वापि स ब्रह्मचरं चरत्वनुलिप्यसे किव  
लनिग्रहेण ॥ ५३ ॥ श्री कउ वाच ॥ एवं संघोदितो विप्रैर्मरुत्मानह ॥ नद्रिपु ब्रह्मत्याहते तस्मि  
न्नास सादृषा कपि ॥ ५४ ॥ तद्येन्द्रः स्मा सहतापं निर्वृत्तिर्नामुमा विशत् ॥ द्रीमंतं वाच्यतां प्राप्नुव  
येत्यपि तं गुणाः ॥ ५५ ॥  
तया देवादिभिः कारितया ॥ स्मेत्यवधाररे ॥ इंद्र एव तापमसह तनान्यः  
अमुमिंद्रं निर्वृत्तिर्ना विशत् ननु धैर्यादिगुणयुक्तस्य कुतोऽनिर्वृत्तिस्तत्राह ॥ द्रीमंतं लज्जायुक्तं वाच्यतां नि

५३  
५४  
५५  
५६



वृत्रलिङ्गैर्मन्त्रैः वृत्रहं त्वीर्य प्रकाशकैः वात्रहत्याय शवसे एतः नासा ह्याय चेत्याद्यैस्तमिन्द्रमभिष्टुवाना अभिष्टु  
वन्तः ॥ ३२ ॥ अलोकं लोकातीतं भगवंतं ॥ ३३ ॥ इति षष्ठोऽष्टकः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे तु वृत्रस्य प्रहृत्या महाभयात् ॥ चिरं नष्टो वि  
तशक्रो विष्णुनेति निरूप्यते ॥ अनिर्वृतं शक्रकर्म पृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ वात्रहत्याय इन्द्र एतत्सर्वमपश्यदिति श्रुतेः

तदा च खेदुं दुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समदर्षि संघाः ॥ वात्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मन्त्रैर्मुदाकुसुमै  
रभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ वृत्रस्य देहान्निष्कृतं मातृज्योतिरिदं पश्यतां सर्वलोकानां मलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥  
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधोद्देशाध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रहतेन  
यो लोकाविनाशक्रेण भरिदः स पालाय भवन्मद्यो विज्वरतिर्वृतेन्द्रियाः ॥ देवर्षिपितृभूतानि देत्या  
देवानुगाः स्वयं प्रतिजग्मुस्स्वधिस्मृतिवृत्तेशंद्रादयस्ततः ॥ १ ॥ एतैश्च ॥ इन्द्रस्यानिर्वृते हेतुं श्रोतु  
मिष्टमभिभो मुने ॥ येनासन् सुखिनो देवा हरदुःखं कुतो भवत् ॥ ३ ॥

प्रथमे गायत्री विष्टुभौ ॥ इन्द्रो वृत्रहा देवता वृत्रहत्याय ॥ वृत्रो येन सवसावलेन हन्यते तदा वृत्रहत्यं शवः तस्मै वात्रह  
त्याय शवसे एतन्नासा ह्याय च एतनाः संग्रामाः येन शवसा अभिभूयंते ॥ तत् एतना सह वलं ॥ तस्मै एतना सह  
य सहति ॥ अभिभवार्थः ॥ हे इन्द्र त्वां आवर्तयामसि ॥ आवर्तयामः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ए म रा म रा म रा ए म रा म रा म



भा० घ०  
४९

ततः ईदृः स्वर्गगतः प्राप्नोति कथं भूतः ब्रह्मगिरा ब्रह्मण वा को नोपकृतः सन् अतः भूतः यत्पालको हरिः तस्य ध्याने  
नेन निवारितं भयं येन प्राक् अपि तु पापो ब्रह्मवधस्तस्मिन् द्रुनाभ्यभूतस्तस्याभिभवं नाकरोत् कुतः हि देवताया प्रा  
गुदी च्यादिशि स्थितया श्रीरुद्रेण अविर्तरेदितं संतं १६ पुरुषस्य हरेश्च धनं यस्मिन् स्तेन १७ सर्वदेवमय आत्मा  
ततो गतो ब्रह्मगिरे पकृतः अतः भूतः ध्याननिवारिताद्यः पापसुदि रदेवताया हतौ नास्तं नाभ्यभूदवि  
तं विष्णुपत्न्या १६ तं च ब्रह्मर्षयोभ्येत्यहयमेधेन भारत यथावद्दीक्षया चक्रुः पुरुषा एधनेन ह १०  
अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमया तति अश्वमेधे महेंद्रेण विततं ब्रह्मवादिभिः सर्वैर्ब्रह्मवधोभूया  
नपि पापचयोनृप नीतेस्तनैव शून्यायनी हार इव भानुना १८ सवाजिमेधेन यथादितेन वि  
तायमानेन नम्री चितिश्रेः दृष्टाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिंद्रो महानासविधृतपापः १९ इदं महात्मा  
नमश्शेषा फना प्रक्षालनं तीर्थपादनुकीर्तनं भक्त्युच्चयं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षविजयं मरुततः २०  
मूर्तिर्यस्य तस्मिन् वेदात्मनीतिवापाठः ब्रह्मवादिभिर्वितते अनुष्ठिते अश्वमेधे महेंद्रेण इज्यमाने पुरुषे सति  
तेनैव पुरुषेणैव शून्यायनीतः नाशित इत्यर्थः १८ अधिकृताय जायेनतं १९ यावादि विधातुमारब्धानं सौतिर  
इमिति प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तीर्थपादस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तैरुच्चयं यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं

विशेष एव  
महेंद्रस्य मोक्षोपायस्मिन् मरुततः २०  
यायस्मिन् २०  
४९



यत्तु गस्तां सद्यो गवां प्रा॥ १२॥ मीनस्यैव गंधो यस्य समीनगंधिः स चासावसुचिर्वीर्यस्तस्य गंधेन ॥ १३॥ प्रागुचीदि  
 शगतः स नृत्तरं मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४॥ सरद्रुतसहस्रं वर्षाणि पुष्करनालतंतुना वसतः कथं भूतः मलद्वोभोगे  
 येन सः कृतः यत्तु यस्मात्तद्रुतनाले वसतः ॥ अग्निदूतश्च स्वयं अग्नेश्च दूतस्य हविर्भागान्नेतुर्जले प्रवेशासंभवादलद्व  
 भागरत्यर्थः पातांतरे न लब्धो यत्तु भागो येन सः ॥ १५॥ त्रिनाकं नत्र कंदुः खं यस्मिन्निति नाकः पुरय श्लोकः ॥ तृतीयेनाकं  
 ताददर्शानुधावंती चंडाली निव रूपिणी ॥ जरया वेपमानां गी यत्तु गस्तामसकपरां ॥ १२॥ विकीर्य पत्तिता न के  
 शां स्तिष्ठति षेति वारि नी ॥ मीनगंध्यसुगंधेन कुर्वती मार्गदूषणं ॥ १३॥ न भोगे तौ दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विश  
 पते ॥ प्रागुचीदिशं तूष्णं प्रविष्टो नृपमानसः ॥ १४॥ स आ वसतुष्करनालतंतुनः लब्ध भोगे यदिहानिदतः  
 वर्षाणि साहस्रमलत्तितोः तः स चिंतयन् ब्रह्मवधा हि मोक्षं ॥ १५॥ तावन्निष्ठा कं न द्रु पृष्ठा शास विधीतयो  
 योगवला नुभावः ॥ समं पदे श्वर्यमदां धवुर्दिनी तस्तिरश्चा गति मिंद्रपत्न्या ॥ १५॥  
 सर्गं ननु मनुष्यस्य कुतः स्वर्गं ज्यंतत्राह विद्याभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यस्य सः ॥ तर्हि तस्मिन्सति कथं मिंद्रस्य  
 पुनः स्वर्गं प्राप्तिस्तत्राह ॥ स न दुषः संपदैश्चर्याभ्यां यो म दस्तेनो धावुर्हिर्यस्य सः इंद्रपत्न्या स चातिरश्चा गतिं संपद्यो निनीतः उ  
 पायेन प्रापितः ॥ एवं शाखायते ॥ न दुषः किल कदाचिद्दिद्राणी मुवाच ॥ इंद्रस्तावदहं ततस्त्वमां भजेति ॥ तया चा वेदितवृत्तां वो वृह  
 स्पतिस्तानुवाच ॥ ब्राह्मणवाहशि विकामारुह्या गतं त्वान जिघ्रामीति ब्रूहि ततो सौ ब्रह्मण पात्यतिषतीति ॥ तया च तथोक्तो न

दुषोऽगस्त्यादीन् शिविको वाहया मास तदा वृषो प्रसूयस  
 र्ध्वंति ॥ अगस्त्यपदापस्पृशेन्न कुपिते न सप्यो भवेत्तिस  
 त्रामहासप्योऽजगरे भूदिति ॥ १५॥



भा० पृ०  
५०

नचेंदियादिभिः कृत्स्नशरणं गत इत्याह यः पौरुषेणेति ७ ८ यथा यथावच्छृणु १० भाव्या सहस्राणि कोटि  
रित्यर्थः सांतानिकः स्वयं संतानो ह्यपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तासु संततिं न लेभे सर्वास्ता वंध्या एव देव

अत्र नः सां सयोभ्यां च्छेत्तुकोत्तुहलं प्रभो यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमनोषयत् ७ सूत उवाच ८ प  
रीक्षितोऽयं संप्रभं भगवान्वादे रायलिः निशम्य श्रद्धां तस्य प्रतिनंद्य वचो ब्रवीत् ८ श्री क उवा  
च ९ शृणुष्व हितो गुजन्ति तिहासमि मं यथा श्रुतं देवा यन मुखान् नारदा देवलादपि १० आसीद् राजा सार्व  
भौमः प्ररसेनेषु वै नृप चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्य सीता कामधुञ्जि १० तस्य भाव्या सहस्राणि सहस्राणि  
दशा भवन् सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिं ११ रूपो दीर्घवयोजन्म विद्ये श्रय्य श्रियो हिभिः  
संपन्नस्य गुरोः सर्वे श्रुता वंध्या यते रभृत् १२ न तस्य संपदः सर्वा महिष्या वामलोचनाः सार्वभौम  
श्च भूश्चेयं भवन् प्रीतिहेतवः १३ तस्यैकदा तु भवनमंगिरा भगवान् नृषिः लोकं ननु चरन्वता नु  
पागच्छ दृष्ट १४ तं पूजयित्वा विधिवत् प्रत्युत्थानाद्देहादिभिः कृता तिथ्यमुपासीत् सुखासीनं समा  
योगेन मिलिता इति भावः ११ तदेवाह वंध्या यते रिति १२ १३ १४ उपासीद तस्य स मां पं ३ य विवेश समा  
हितः संयतः १५

पा १

६२

५०



इन्द्रियं तत्पादवकरं इन्द्रसंबंधीति वा। आयुषमायुषं ॥ २१ ॥ इति ष मे यो शः ॥ २३ ॥ चित्रस्य ज्ञानभक्त्यादिश्रुत्वा एषः प  
रीक्षिता हेतुमीदृशं तु भिस्तत्राकजन्मचरितोक्तिभिः चतुर्दशे तु सहस्राकृच्छ्रं लब्धे सुते मृते चित्रकेतोरिति  
स्नेहादतिशोको निरूप्यते ॥ रजोश्च तमश्च स्वभावायस्य ॥ १२ ॥ भक्तेर्दुर्लभं भवं प्रयच्छति त्रिभिः पार्थिवै रजोभिः प

पुत्रे पुराणानि दिदं सदा बुधाः भू लोत्पद्यो पर्वणि पर्वणी द्वियं धन्यं यशस्यं निखिलाय मोचनं रिपुं ज  
यं च स्वयं न तथा युषं ॥ २१ ॥ इति श्री महाभारत महापुरुषोत्तमोपनिषद् ॥ १३ ॥ रात्रौ वाचं र  
जस्तमः स्वभावस्य ब्रह्म न च त्रयं पाप्मनः ॥ नारायणे भगवति कैमासी दृढमतिः ॥ १ ॥ देवानां सुद  
सत्त्वानां मृषीणां चामलात्मनां भक्तिर्मुकुंदचरेणेन प्रायेण पजायते ॥ २ ॥ रजोभिः सम संख्याताः  
पार्थिवै ररजतवः ॥ तेषां ये केचन हंते प्रयो वे मनुजादयः ॥ ३ ॥ प्रायामुमुक्षुस्तव स्तेषां केचनैव द्विजो  
त्तमाः ॥ मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्य सिध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानां मपि सिद्धानां नारायणपरायणः  
स दुर्लभः प्रसादात्मा कोटिं क्षपि महामुने ॥ ५ ॥ चित्रस्तु सकथं पापः सर्वलोकोपतापनः ॥ इत्यदृढरतिः क  
स्म आसीत् संग्रामउत्सवे ॥

रमाणुभिः समा संख्याताः अनंता इत्यर्थः ॥ जंतवो जीवाः तेषां मध्ये ये केचन कतिपये धर्ममीहंते कुर्वन्ति  
३ ॥ मुच्यन्ते गृह्यादिसंगतः ॥ मुच्यन्ते सिध्यन्ति ॥ तत्त्वं जानाति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥



भा० ष०  
५१

आत्माभवान् आत्मनो न प्रीयते न तुष्यति ॥ तर्हि परतो वा अलब्धकामं त्वां लक्षये ॥ २१ ॥ विदुषा सर्वज्ञेनापि ॥ २२ ॥ अ  
लब्धकामत्वं कथयन् ॥ पुत्रेया च ते ॥ भगवन्निति चतुर्भिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अप्रजमपुत्रं ॥ कुरुते ॥ अन्नपानकामं च अपरं स  
आत्मनः प्रीतयेनात्मा परतः स्वतएव वा ॥ लक्षयेः लब्धकामं त्वां चिंतया सवलं मुखं ॥ २५ ॥ एवं विकल्पितो ह  
जन् विदुषामुनिनापि सः ॥ प्रश्रयावनतो भ्याह प्रजा कामस्ततो मुनिः ॥ २६ ॥ चित्र केतु रुचा च ॥ भगवन् किं न वि  
दितं तपोनाम समाधिभिः ॥ योगिनां ध्वसपापानां वहिरंतः शरीरिषु ॥ २७ ॥ तथापि पृथतो ब्रूयां ब्रह्म नोत्तमानि  
चिंतितं ॥ भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २८ ॥ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्च व्यसंपदः  
न तं दयंत्य प्रजमां कुरुते काममिवापरे ॥ २९ ॥ ततः पाहि महाभाग पूर्वः सह गतं तमः ॥ यथा तरे म  
दुःस्तरं प्रजया तद्विधेहि नः ॥ ३० ॥ श्री कृष्ण वाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान् कपालुर्व्रह्मणः सुतः  
अपयित्वा चरुं त्वां पुं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठा ॥ वयारो मृदिषीणं च भारत ॥ नाम्ना क  
तं सुतिस्तस्यै यज्ञो विष्टमदाद्विजः ॥ ३२ ॥ अथाह नृपतिरजन्मवित्तैकं तत्वात्मजः ॥ हर्षशोक  
प्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ ३३ ॥  
कंच वनादयो यथानसुखयंति ॥ ३४ ॥ पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमः ॥ नरकं प्रजया यथा तरे म तथा  
विधेहि ॥ ३५ ॥ यज्ञो विष्टं यज्ञशेषं ॥ ३६ ॥ जन्मना हर्षं मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा इति एव मुक्ताय ययौ ॥ ३७ ॥

श्रेष्ठा

५१



१६ अथिकं अनामयमारोग्यं सस्ति शुभम् प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टं तमाह यथामरदिभिः प्रकृ-  
तिभिः पुमान्जीवो नित्यं गुप्ते भवति न तु तद्वातिरेकेण क्षणमपि तिष्ठति तथा च राजा सप्तभिः स्वामिभिर्योज-  
न पददुर्गद्विविधसंचयाः दंडो मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मता इत्युपलक्षणाभिः नित्यं गुप्तः सन् आत्मानं  
प्रकृतिषु अस्मात्तान्तिधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः त्वामागुरुः स्वयं वामं प्र-

महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं दितौ प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमववीत् १६ अंगिरा  
उवाच ॥ अथ तेनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमानराजो च सप्तभिः १७  
आत्मानं प्रकृतिष्वेवान्तिधाय श्रेयश्चाप्नुयात् राजा तथा प्रकृतयो नरदेवा हिताधयः १८ अपि दूरा-  
प्रजामात्याः भृत्याः श्रेणोपमंत्रिणः पौराजानपदाभूया आत्मजावशवर्तिनः १९ यस्यात्मानुवशश्चेत्  
स्यात्सर्वे तद्गङ्गा इमे ॥ लोका सपालायच्छंति सर्वे वल्लिमतं द्विताः २० सहायो मित्रं कर्मसहायोः मातृदृतिमे-

दः प्रकृतीनां च सुखं राजाधीनमेवेत्याह हेनरदेव तथा प्रकृतयोऽपि राजा आहिताधयः निहितनिक्षेपाः धनैः समृद्धा भवं-  
ति पावांतरे आसमंततोऽधये निरस्तमनो दुःखा भवन्तीत्यर्थः १८ प्रजाश्च अमात्याश्च श्रेणश्च समं विशेषेण संयशो वर्तमाना  
वल्लिक् प्रभृतयः पौराः पुरवासिनः जानपदाः तत्र देशादिका म्रिणः १९ नवमनः स्ववशं वानवेत्यर्थो तृच्छति यस्यात्मानम-  
नः अनुवशः अनुवर्ती अधीनः स्यात् तस्य वशगदमे सर्वे भवंति किंच लोकाश्च तस्य वल्लियच्छंति २० ॥



भा० ष०  
५२

नगरे संसृता नवकुमरा यद्वा गृहस्थे व गृहं न भाव्येति संसृता मित्यर्थः ४० दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भगाः  
४१ न संसृता हृत्तिजीवनं यासां ४२ विद्वेषेण नष्टा मतिर्यासां ताः गरविषं दुर्मर्षाः असहमानाः ४३ ४४ धात्री  
धिग प्रजास्त्रियं पापं पत्युश्चा गृहसंसृताः सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताः ४० दासीनां को  
नुसंतापः स्वामिनः परिचर्याया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासी वदुर्भगा ४१ एवं दंद्यमानानां  
सपत्न्याः पुत्रसंपदा गतो संसृतवृत्तीनां विद्वेषो वलवानभूत् ४२ विद्वेषेण सप्ततयः स्त्रियो दारुण  
चेतसः ॥ गरददुः कुमारा यदुर्मर्षा नृपतिं प्रति ४३ कृतघुतिरजानं ती सपत्नीनामघं सहत् समवेति  
संचित्य निरीक्ष्य चरद्गृहे ४४ शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी पुत्रमानयमेभद्रे इति धात्री  
मचो दयत् ४५ सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् प्राणैर्द्रियात्मभिस्य कंदतोसीत्यपत  
दुवि ४६ तस्या स्तदा कर्णवचो नृशातुरं धृत्याः कराभ्यामुरमुषु कैरपि प्रविश्य राज्ञी त्वयात्मजा  
ति कंददर्शनात् सहसामृतं सुतं पपात भूतो परिवृद्ध्या सुवा सुमो हविभ्रष्टु शिरो रुहां वरा ४७  
ततो नृपांतः पुरवर्तिनो जनानराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनं आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्तोश्च व  
लीकरु रुदुः कृतागसः ४४  
स्तनदायिनी ४५ उरुतेतारके कनी निके ययो सेलोचने यस्य तं ४६ विभ्रष्टाः शिरो रुहां वरेच यस्याः सा ४७ ता

असपत्नीः पि ४८

अ ४  
३८

५२



३० स्तरसेनानामीशस्यतेजसावीर्येणयोगर्भःसर्ववृद्धे॥३१॥३२॥जातकंजातकर्म॥३३॥अर्बुदंशतकोटयःवेदेतुकोटिरेव  
वुदंनियुतंचप्रयुतंचावुदंचेतिप्रयुतानंतरणिरिदेशात्॥३४॥धन्यं धनकरं आयुष्यं आयुःकरं कौशमान इतिशेषः॥३५॥

सापितत्राशनादेवचित्रकेतोरधारयत्॥गर्भकृतद्युतिर्देवीकृतिकायेरिवात्मजं॥३६॥तस्याश्रुदिनंग  
र्भःपुत्रपुत्रश्चोदुपः॥वृद्धेभूरसेनेशतेजसाशनकैर्नृप॥३१॥अथकालउपावृत्तेकुमारःसमजायत॥  
जनयंश्चूरसेनानांमृगवत्तांपरमामुदं॥३२॥हृष्टोराजाकुमारस्यस्नानःपुनिरस्तकृतःवाचयित्वाशिषो  
विप्रेःकारयामासजातकं॥३३॥तेभ्योहिरण्यंस्तनवासायाभरणानिच॥ग्रामान्दद्यान्गजान्प्रादाह  
नूनामर्बुदानिषट्॥३४॥वर्षकाममयेषांपज्जन्यद्वदेहिना॥धन्ययशस्यमायुष्यकुमारस्यमहामनाः  
३५॥कच्छुलब्धेःधराजयेत्तनयेनुदिनंपितुः॥यथानिःश्वसकच्छात्रेधनेस्नेहेनवर्द्धत॥३६॥मातृस्व  
तितरणुत्रेस्नेहोमोहसमुद्भवः॥कृतद्युतेःसपत्नीनांप्रजाकामोज्वरोःभवत्॥३७॥चित्रकेतोरतिप्रीतिर्य  
थादोरप्रजावेत्ति॥नतथान्येषुसंजज्ञेवालेलालयतोःनवहं॥३८॥ताःपर्यंतप्यन्नात्मानंगर्हयंत्योभ्यस  
यया॥आनपत्येनदुःखिनराज्ञोःनादरणेनच॥३९॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

३६ मोहस्यासमुद्भवोयस्मिन् प्रजाकामरूपोज्वरस्तापः॥३७॥दारमित्येकवचनमाध्वं॥३८॥आनपत्येन अपुत्रत्व

निमित्तन॥३९॥



भा० ष०

५३

२१

ननु जीवः कर्मानुसारेण जन्मादिकुर्वतो मम कोऽपराधस्तत्राह नहीति पुत्रो जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव  
पुत्रो जायते इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेन्न ह्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिमस्तु किंचित्कृत्यं ननु मयेऽपरेण  
विनाजडैः कर्मभिरिदं कथं सिद्ध्येत भवतु नाम तथापि निजसर्गवृद्धये त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तस्मिन् स्वयमेव  
नदिक्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीणामस्तु तदात्मकर्मभिः यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्त  
तस्मिन् विवृशसि ५३ त्वं तात नार्हसि च सा कृपणामनायात्यक्तं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तं अजस्त  
रेम भवता प्रजदुस्तरं यद्वा तं नयाद्य कुरुणेन यमेन दूरं ५४ उत्तिष्ठ तात तत इमे शिशवो वयस्यास्त्वामा  
कथंति नृप नंदन संविदं सुप्रश्निर्यश नया च भवान् परीतो भुक्त्वा सन्नं पिवन्मुचो हरनः स्वकां ना  
५५ नाहं तन्नेजददृशे हंत मंगलां ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाम् किं वागतोऽस्य पुनरन्वय  
मन्यते लोकं नीतोऽष्टणेन नष्टमृणोमि कलागिरस्ते ५६ विवृशसि धिनसीत्यादि क्रोशति न ह्येवं विधं दुःखं  
दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिस्नेहं करिष्यतीति भावः ५३ अप्रजदुस्तरं अकुरुणेन सह ५४ अश नया द्रुधा ५५  
तन्नेजहे पुत्र नाहं प्रथमं त्वया स्वभागात्तासती तव मुग्धस्मितं वक्त्रं नददृशे नदृष्टव्यमस्मि इदानीमपि गिरो नष्ट  
लोमि ताहं किं अपुनरन्वयं पुनरागमनं यथान भवति तथागतोऽसि ५६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५३



अलक्षितः अंतकः सत्यहेतुर्यस्य तं अनुगताः प्रकृतयोः मात्वा दयः यस्य सोऽनुप्रकृतिः वाष्पकलाभिः अश्रुविंदुभिः  
 परोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः केशयस्य ४४ उरुशुचापितं वक्रशोकेन व्याप्तं एकमेव संततिरूपं ५० विगलंत्यः स्वजो  
 येभ्यः तान् केशान् ५१ आत्मसंष्टेरप्रतिरूपं अननुसृतं चेष्टसेतदेवाह ॥ नु अहो परे वृद्धे जीवति अपरस्य बालस्य  
 श्रुत्वामृतं पुत्रमलक्षितं तं कं विनष्टदृष्टिः प्रतपन् स्वलनपथि ॥ स्नेहानुबंधै धितया शुचाभृशं विमूर्षि  
 तोऽनुप्रकृतैर्द्विजैर्वृतः ॥ पपात बालस्य सपादमूले मृतस्य विस्त्रस्तपिरोरुहां वरः ॥ दीर्घं सन् वाष्पकलो  
 परोधतो निरुद्धकेशेन शशाकभाषितं ४५ पतिं निरीक्ष्योरुशुचापितं तदा मृतं च बालं सुतमेकं संतति  
 जनस्य राज्ञी प्रकृतेः श्रद्धां सती दधाना विललापचित्रधा ५० सनद्वयं कुंकुमगंधमंडितं निषिंचती  
 संजनवाष्पविंदुभिः ॥ विकीर्य केशान् विगलत्स्वजः श्रुतं शुशोच चित्रं करीव सुस्वरं ५१ अहो विधा  
 तस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसंष्ट्रप्रतिरूपमीहसे ॥ परंतु जीवत्यपरस्य यान्ति विपर्ययश्चेत्  
 त्वमसि ध्रुवः परः ५२ त्वमतीव बालः ५२ ॥

मृतित्वात् तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे बाले च मृते सति तव सृष्टिर्नष्टादित्यर्थः ॥ सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरी  
 तोऽस्मीति चेन्न ब्रह्म विपर्ययः विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात् ध्रुवो नित्यः परशत्रुरसि  
 नतु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥







५७॥ ५८॥ ५९॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ १४॥ ततः पंचदशे चित्रकेतोः शोकापवोदनं ॥ कृततत्त्वोपदेशेन नारदेनां गिरो  
युजा मृतकोपांते सवसमीपे ॥ १॥ त्वं चास्य वधूनां कतमः ॥ सृष्टौ प्रजारूपायां श्रयं पुत्रः ॥ अहं चास्य पितेति चेतनादुः

श्री क उ वा च ॥ विलपंत्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकं गोरुदं ॥ ५७॥

तयोर्विलपतोः सर्वदं पत्योस्तदनुव्रताः ॥ हरुदुः स्मरणार्थः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ५८॥

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वा गिरानामसुराजगाम स नारदः ॥ ५९॥ इति

श्री महाभारतस्य पुराणे पारमहंसां महातापवेद्यासिकं षष्ठं स्कंधं चित्रकेतुषा ख्यातेनाम चतु

द्दशोऽध्यायः ॥ १४॥ श्री क उ वा च ॥ ऊचतुर्भृशं तकोपांते पतितं मृतकोपमं ॥ शोकाभिभूतं राजानं वो

धयंतौ सदुक्तिभिः ॥ १॥ कोपं स्यात्तव राजेंद्र भवान्यमनुशेचति ॥ त्वं चास्य वतमसृष्टौ पुरेता नीमतः

परं ॥ २॥ यथा प्रयांति संयांति सौख्यं तैस्तैः कोतो वगेन बालुकाः ॥ संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः ॥ ३॥

पुरेति येषु पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्तः चासन्न एव मरणे ततो वियुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवा  
न्यस्य वा पुत्रादयो भवंति जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवंति ॥ अतो नायं नियम इति भावः  
॥ तमेवाभिप्रायं प्रकटयतः यथेति ॥ स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यंते संयांति संयुज्यंते ॥ तथा काल

वेगेन देहिनी जीवा अपि ॥ ३॥



भा० पृ०  
५५

त्रि३

महापुरुषगोचरं हस्मिन्कृत्वा १५ तदैवमागतीसि १६ रायः अर्थाः चलाः अनित्याः किंचमहीति ४७ हेऽश्वसेन इमेस  
र्वेपिशोकादिप्रदाः किंच आगमापायित्वेन गंधर्वनगरं तुल्या गंधर्वनगरं ह्यकस्मादेव क्वचिदायातिषा ययाति चेति प्रसि  
द्धं तदैवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वं चागमापायित्वं चोक्तं मिथ्यात्वमप्याह स्वप्नश्चमायामनोरथश्च यथातद्वत् १८  
मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः तत्र हेतुः अर्थेन तात्त्विकस्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः तत्कुतः यस्मात्क्षणांतरेण न  
इत्येतां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दस्तरे अतदहं मनुस्मृत्य महापुरुषगोचरं अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावा  
मिह प्रभो व्रजणो भगवद्भक्तो नैव सोऽदितुमर्हसि १५ तदैव तैपरं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ज्ञात्वान्यामिति  
वेशं ते पुत्रमेव ददाम्यहं १६ अधुना पुण्यं तापो भवतैवानुभूयते एवं रागरागहायो विबुधेऽश्चर्यसंपदः श  
ब्दादयश्च विषयाश्च लोकाश्च विभूतयः महीराज्यं वलं कोशो भृत्या मात्या सुहृज्जनाः १७ सर्वेपि शूरसेनैशो  
कमोहभयातिहाः गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः १८ दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः क  
र्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसो भवन् १९  
दृश्यन्ते तात्त्विकत्वे हेतुः क्षणांतरे वाधो न स्यात् अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वप्नादिव मिथ्याभूताः इत्यर्थः नन्ते ते पुण्या  
पुण्यकृताः इति भीमांसकाः प्राहुः तत्कुतो मनोभवत्वं प्रोक्तं तत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिः कर्माण्यर्थेन नुध्यायतः पुंसो म  
नसः एव निमित्तात् कर्माण्यभवन् पावांतरे कर्माभिध्यायतः कर्म ईक्षितं तममभिध्यायत इत्यर्थः कर्मणोपि मनोभवत्वा

तत्तत्साध्याः अर्थोः अयिमनोभवा एवेति भावः १९

मे ४

५५



ननु नश्वरदेहप्रतियोगित्वात्तयोविभागो यथावस्तुनिसन्नात्रेकल्यितः परस्परपेक्षसिद्धित्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ॥

देहदेहिविभागो यमविवेककृतः पुरा ॥ अतिव्यक्तिविभागो यं यथावस्तुनिकल्यितः ॥ **८ श्रीशुक उवाच ॥** ए  
वमास्वा सितोरुजाचित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ प्रमृज्यपालिनावक्रमधिनृत्तानमभाषत ॥ **९ राजोवाच ॥** कौ  
युवांज्ञानसपत्नौ महिष्ठोचमहोयसा ॥ अवधत्तेनवेष्टेणगूढाविहसमागतौ ॥ **१० चरंतिहवनौकामब्राह्म**  
**णाभगवत्प्रिया ॥** मादृशाः स्नानबुद्धीनांबोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ **११ कुमारनारदस्मभुरंगिरादेवलोऽसितः ॥**  
मुपांतरतमोवासाकंदेयोऽयमोतमः ॥ वशिष्ठोभगवान्नामः कपिलोवादरायणिः ॥ दुर्वासायाज्ञवल्क्यश्चजा  
तुकर्णस्तथा ॥ **१२ रुग्णिः ॥** रोमसश्चावनोदत्तश्चासुरः सपतंजलिः ॥ ऋषिवेदशिराधोम्योमुनिः पंचशिव  
स्तथा ॥ हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेवस्तध्वजः ॥ एतेपरेचसिद्धेशाश्चरंतिज्ञानहेतवः ॥ **१३ तस्माद्युवां**  
**प्रामपशेर्नमस्तुदधियः प्रभू ॥** अंधेतमसिमग्नस्यज्ञानदीपमुदीर्यतां ॥ **१४ अंगिर उवाच ॥** अहंते पुत्र  
कामस्यपुत्रदोऽस्यंगिरानृप ॥ एषब्रह्मसुतः साक्षात् नारदोभगवानृषिः ॥ **१५**

आधिनाम्नानंवक्रं ॥ **१६ १० ॥** उन्मत्तस्येवलिङ्गंयेषांते ॥ **११ १२ ॥** ममप्रभूरक्षकौ ॥ बोधेसमर्थवितिवा ॥ अतोयु  
वाभ्यांज्ञानप्रदीपः प्रवर्त्ततां ॥ **१३ १४ ॥**



एवंयोनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्सत्त्वं हितं स्यात् ॥ ५ ॥

भा० ष०  
५६

शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युना मृतत्वादित्यर्थः ३ तदेव कलेवरं प्रविश्य गच्छितो जीव उवाच यदा अंतराले प्रेतशरीरे स्थितेति  
 ज्ञेयं ४५ मयि मृत्युं पुनरुद्दिष्टां कश्चिदुद्दिष्टां हर्षः किं न कृतं इत्याशयेन संबन्धस्यानियतत्वमाह वंधवो विवाहादिभिः संबन्धि  
 नः ज्ञातयः सपिंडाः श्रयोघातकाः मित्राणिरक्षकाः मंत्रस्य उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषो द्रव्यादिव्यतिरिक्ता निमित्ते देहिणः उद्  
 सीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ६ कर्मभिर्भ्राज्यमाणत्वाद्दृष्टान्तः यथा वस्तुनि पुण्यानि क्रियविक्रियाद्यर्हाणि कर्तृषु च बहवर्तुषु  
 कलेवरं समाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः भुंक्तभोगान् पितृपुत्रानधिष्ठितं नृपासनं ३ जीव उवाच कस्मिन् ज  
 नन्यमोमहं पितरो मातरो भवन् कर्मभिर्भ्राज्यमाणस्य देवतियं डनयोनिषु ४ वधुजात्यरिमध्यस्थमित्रो  
 दासीनविद्विषः सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ५ यथा वस्तुनि पुण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यं  
 तिनरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ७ नित्यस्यार्थस्य संबन्धो ह्यनित्यो दृश्यते ननु यावदस्य हि संबन्धो ममत्वं ता  
 रिभ्रमंति एवं जीवो यि जनकेषु ७ एकस्मिन् पिज्जनानि संबन्धस्यानियतत्वं दृष्टान्तमाह द्वाभ्यां नित्यस्य जीवो यि  
 अर्थस्य पश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबन्धनिवृत्तेः एवं योनिगतः संबन्धोऽपि ज्ञः जीवो नित्यः देहज  
 न्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् अतएव वस्तुतोऽनहंकृतः अहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः यत्र पितृसंबन्धि नियावदुपल  
 भ्येत कर्मवशेन वत्ते ततावदेव तस्य पित्रादेः तत्र स्मिन् सत्त्वं न तु विक्रियाद्युत्तरकालमपि अथैवं संबन्धः यदुक्तं क  
 लेवरं समाविश्येति तत्र तस्मिन् कलेवरे ममेदानीं सत्त्वं विवृतं इति सदृष्टान्तमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः

शेषमवशिष्टमायुः पुनरुद्दिष्टां कश्चिदुद्दिष्टां हर्षः किं न कृतं इत्याशयेन संबन्धस्यानियतत्वमाह वंधवो विवाहादिभिः संबन्धि  
 नः ज्ञातयः सपिंडाः श्रयोघातकाः मित्राणिरक्षकाः मंत्रस्य उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषो द्रव्यादिव्यतिरिक्ता निमित्ते देहिणः उद्  
 सीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ६ कर्मभिर्भ्राज्यमाणत्वाद्दृष्टान्तः यथा वस्तुनि पुण्यानि क्रियविक्रियाद्यर्हाणि कर्तृषु च बहवर्तुषु  
 कलेवरं समाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः भुंक्तभोगान् पितृपुत्रानधिष्ठितं नृपासनं ३ जीव उवाच कस्मिन् ज  
 नन्यमोमहं पितरो मातरो भवन् कर्मभिर्भ्राज्यमाणस्य देवतियं डनयोनिषु ४ वधुजात्यरिमध्यस्थमित्रो  
 दासीनविद्विषः सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ५ यथा वस्तुनि पुण्यानि हेमादीनि ततस्ततः पर्यं  
 तिनरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ७ नित्यस्यार्थस्य संबन्धो ह्यनित्यो दृश्यते ननु यावदस्य हि संबन्धो ममत्वं ता  
 रिभ्रमंति एवं जीवो यि जनकेषु ७ एकस्मिन् पिज्जनानि संबन्धस्यानियतत्वं दृष्टान्तमाह द्वाभ्यां नित्यस्य जीवो यि  
 अर्थस्य पश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना संबन्धनिवृत्तेः एवं योनिगतः संबन्धोऽपि ज्ञः जीवो नित्यः देहज  
 न्मादिना तस्य जन्माद्यभावात् अतएव वस्तुतोऽनहंकृतः अहमस्य पुत्र इत्यभिमानशून्यः यत्र पितृसंबन्धि नियावदुपल  
 भ्येत कर्मवशेन वत्ते ततावदेव तस्य पित्रादेः तत्र स्मिन् सत्त्वं न तु विक्रियाद्युत्तरकालमपि अथैवं संबन्धः यदुक्तं क  
 लेवरं समाविश्येति तत्र तस्मिन् कलेवरे ममेदानीं सत्त्वं विवृतं इति सदृष्टान्तमाह नित्यस्य चिरकालावस्थायिनः सुवर्णादेः

५६



तदेवंममतास्यदानादुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहसंबंधो मूलमित्याह अयं हीति हीत्यवधारणे अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः  
अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनः देहो ह मिति मन्यमानस्य देहिनी जीवस्य विविधान् क्लेशान् संतापान् अकरोती  
तितथा २० स्वस्येन वग्रेण गतितत्वं क्रवो यमर्थ इति विसंभं विश्वासं प्रणयं वात्यजततश्च उपशमाविश आश्रय २१ अ

अयं हि देहिनी देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः देहिनी विविधक्लेशं संतापकदुःखदहः २० तस्मात् स्वस्येन मन  
सा विमृश्य गतिमात्मनः हैते ध्रुवार्थे विसंभं त्यजोपशमाविश २१ श्रीनारद उवाच ॥ एतां मंत्राणि निषदं  
तीष्ट प्रयतो मम याधारयन्मम एवा दृष्टा संकर्षणं प्रभुं २२ यत्पादमूलमुपसत्पनरेन्द्र पूर्वसर्वोदयो भ्रमसिं महि  
तयं विसृज्य ॥ सद्यस्तदीयममूलानधिकं महत्त्वं प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति २३ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ष  
ष्ठस्कंधोपनिषद् दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीभुक्त उवाच ॥ अथ देवः शरीराजन्संपरेतं नृपात्मजं दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनाम  
नुशोचतां १ ॥ नारद उवाच ॥ जीवात्मन पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ॥ सह दोषा ध्वान्तप्रान्मुचात्वेकतया भ्रशं २

गिर सोपदिष्टं सत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मंत्रविद्यां नारदोपदिह्यति एतामिति उपनिषदं उपनिषत्संपरं श्रेयो  
स्यामित्युपनिषत् मंत्र एवोपनिषत्तां प्रतीक्ष्य गृह्येण दृष्टा दृष्ट्यतिभवान् २२ अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं प्रा  
पुः उपैति उपैष्यति २३ इ ष पं दशः १५ षोडशे तत्सुतोक्तैव विशोकीकृतं तं नृपं आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषणी आदि  
तावत्तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसंबंधो मिथ्येति दर्शयितुं योगवलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मनित्याद्युवाच १ २ ॥



भा० ष०  
५७

१३ द्विजभाषितं अंगिरसाप्रोक्तं पुत्रादीनांदुःखहेतुत्वं स्मरंत्यः पुत्रकामताशून्यानिर्मत्सराः सत्या इति भावः  
१४ निविडं पंकतुल्यं गृहं विहाय निःक्रमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्यस्येति सदृष्टं तमाह सरसः पं  
कात् द्विपो गजद्वेति १५ कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्यायेन संयत प्राणे नियतं द्रियः १६ नमो धर्म  
निर्द्वयज्ञातयोज्ञाते देहं कृत्वा चित्ताः क्रियाः तत्पुण्यजलसंस्नेहं शोकमोहभयात्त्रिदं १३ बालघ्नो ब्रीहि  
तास्तत्र बालहत्याहतप्रभाः बालहत्याव्रतं चेत्तु ब्रीह्यण्ये निरुपितं यमुनायामहाराजस्मरंत्यो द्विजभा  
षितम् १४ सदृश्यं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः गृहाधकृपान्तिः कान्तः सरः पंकादिव द्विजः  
१५ कालिंश्या विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः मोनेन संयतः प्राणे ब्रह्मपुत्राववंदतः १६ अथ  
तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने भगवान् नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह १७ नमस्तुभ्यं भगवते  
वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तमः संकर्षणाय च १८ नमो विज्ञाने मान्नाय परमानंदमूर्ते  
ये आत्मा रा मा य शं ता र्थ निवृत्तद्वैतदृष्टये १९ आत्मानंदानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्युर्मये नमः हृषीकेश  
यमहतेनमस्तेन तमूर्तये २०  
हि ध्यायेम मनसानमस्याम इत्यर्थः १७ १८ निवृत्ताद्वैतदृष्टिर्य  
स्मात् १९ न्यस्तानिरस्ताः शक्त्युर्मयः मायानिमित्ता रागाद्वेषादयो येन २० राम राम राम राम राम



जीवस्य निसत्वं साधयति एष नित्यः तत्र हेतुः अवयवः अपक्षयम्पून्यः तत्कुतः सूक्ष्मः जन्मादिभूतः तच्च कुतः स  
वीश्वरः जन्मादिमत्तो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः यतः स्वदेहकस्य प्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्ममायागु  
णैरात्मानमेव विश्वविष्णुमात्मकं सृजति तदात्मानं स्वयमनुकुरुतेति श्रुतेः उपादानकरणत्वात् सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य  
वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ब्रह्मण एव चिच्छक्तिविशिष्टस्येश्वरत्वेन स्रष्टृत्वा जीवः सृजतीति वाचोयुक्तिः यदा स्वर्गद्वारा सृष्टिनि  
मित्तत्वेन स्रष्टृत्वं भोग्यस्य सर्वस्य भोक्ताश्रयत्वात् सर्वाश्रयत्वं चोक्तमिति द्रष्टव्यं ४ यदुक्तं सुहृदुत इति सुहृदो बांध

एष नित्योच्यः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदेहक आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ५ न ह्यस्या  
तिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परेपि वा एकः सर्वधियां दुष्टाकर्तृणां गुणदोषयोः १० नादत्त आत्मादिगु  
णानंदोऽपि हि क्रियाफलं उदासीनवदासीनः परावरद्वर्गीश्वरः ११ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञा  
तयस्तेत्यतेतदा विस्मिता मुमुक्षुः शकं धित्वा तस्मिन् हृष्टं खलौ १२

एकः सुहृदादिसंगरहितः तत्कुतः गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वधियः विचित्रा विद्वयः  
तासां दृष्टा साक्षी १० यच्चोक्तं भुंक्तं भोगानित्यादितत्राप्याह नादत्त इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रिया फलं राज्यादि  
कं उदासीनत्वं हेतुः परावरद्वर्क कारणकार्यस्य च साक्षी न तु भोक्ता यतः ईश्वरः देहादिपारतंत्र्यम्पून्यः  
न एवं भूतस्य मम च युष्माकं च संबंधाभावाच्चोक्तं मां कुरुतेति वाक्यार्थः ११ १२



भा० घ० ५८ सकलायेसात्त्वपरिवृढाः तेषांनिकरःसमूहः करकमलानांकुड्मलैःमुकुलैरुपलालितंचरणारविंदयुगलंयस्य त  
स्यसंबोधनंपरमउत्कृष्टपरमेष्ठिनसर्वेश्वर २५ पूर्वसनारदोऽंगिराः प्राधान्येनोक्तःचित्रकेतोः पुत्रप्रदंनतस्यपृथ  
उक्तत्वात् इहनुनारदोऽंगिरसासाकंयेयावितिनारदस्यप्राधान्येनिर्देशः तदुपदेशेनतस्यवैराग्यस्योत्पत्तेः प्रभोहेस

र्तुनमोभगवतेमहापुरुषायमहानुभावायमहाविभूतिपतयेसकलसात्त्वपरिवृढनिकरकरकमलकु  
ड्मलोपलालितचरणारविंदयुगलपरमपरमेष्ठिनमस्ते २५ श्री क वाच भक्तायेतांप्रपन्नायवि  
द्यामादिश्यनारदः यथाचंगिरसासाकंधामस्वायंभुवंप्रभो २६चित्रकेतुस्तुविद्यांतांयथानारदभाषि  
तां धारयामासंप्रादमकैचःसुसमाहितः २७ ततश्चसंप्रपन्नोविद्ययाधार्यमाणया विद्या  
धराधिपत्यंचलेभेप्रतिहतंनृपः २८ ततःकतिपयारोभिर्विद्ययेधूमनोगतिः जगामदेवदेवस्य  
शेषस्यचरणंतिकं २९ मृणालगौरंशितिवाससंस्फुरत्किरीटकैरकटित्रकंकणं प्रसन्नवक्त्रारु  
णालोचनंरतंददशसिद्धेश्वरमंडलैःप्रभुम् ३० मर्त्य २६ यथायथावधारयामास २७ विद्याधराधिपत्यं  
चावांतरफलंलेभेअप्रतिहतमखलितं २८ कतिपयैरहोभिःविद्ययास्तेनदीप्रेनमनसागतियस्यमृण  
लवज्जोरंशितिवाससंनीलांबरं स्फुरत्किरीटादीनियस्यकटित्रंकटिस्त्रं प्रसन्नानिवक्त्रालियस्यअ  
रुणानिलोचनानियस्यतंचतंच ३० ॥ रामराम ॥ ६३ ॥



मनसा सहवचसि अप्राप्योपरते सति य एक एव प्रकाशते वचसैतीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणं सोऽस्मान्मयात् सदसत्य  
रः कार्यकारणयोः कारणं २१ तदेवाह यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति अथेति च यत्तज्जायते मृण्मयेषु घटादि  
षु मृज्जातिर्मृत्पात्रमिव सर्वावुत्पन्तं चेत्तज्जातिवत्प्रतीयेत कथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह यद्द्रव्यो भवति तस्म  
पि असवः प्राणाः किमाशक्त्यानविदुः तद्ब्रह्म न तोस्मि २३ तेषां तदज्ञाने हेतुमाह देहेन्द्रियोदयोऽमी यदंशविद्यः

वचस्य परते प्राप्य य एको मनसा सह अनामरूपचिन्मात्रः सोऽद्यान्तः सदसत्यरः २१ यस्मिन्निदं यत्  
श्रुदंति एतद्येति जायते मृण्मयेष्वेव मृज्जातिसमैते ब्रह्मणे नमः २२ यत्तत्पृथगिति न विदुर्मनोव  
चोन्द्रियासवः अतर्वहिश्च विततं चो भवत्तन्तोऽस्य ह २३ देहेन्द्रियप्राणमनोवचो धियो यदंश  
विद्याः प्रचरन्ति कर्मसु नैवान्यदालोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्रूपदेशमेति २४

यच्चैतन्पाशो नाविद्याः संतः कमलस्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव चरन्ति यथा  
अप्रतप्तं लोहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्तैव दहकं सदग्निं न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रव  
र्त्तमाना देहादयस्तन्मृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वा ज्ञाना तु नेत्याह स्थानेषु जाग्रदृष्टिषु द्रष्टृपदं सं  
द्रष्टृपदं द्रष्टृसंज्ञां तदवैति प्राप्नोति अन्यो जीवो नास्ति नार्थो नास्ति द्रष्टृत्वादिश्रुतेः यद्वा द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेव  
ति जानाति न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तं हंस उद्यतो वे देहोऽसवोऽह इत्यादि २४



भा० ष० नचभक्तैरेवजितइतिकथंस्पृष्टमानैरपिसृष्टाकार्त्तुभिरन्यैरीश्वरैर्जयसंभवात् तत्राह तवेति जगतउदयादीनितेवे  
 ५८ वविभवः विभवोमहिमालीलेतियावत् आदिशब्देन प्रवेशनिर्गमादीनि विम्वसृजस्तुवस्मादयोनेश्वराः किंतुते  
 तवांशोयः पुरुषः तस्यांशाः तत्रएवस्थितोपृथक्पृथंगीश्वरावयमित्यभिमानेनवृथेवस्पृष्टं ३५ त्वमेवसृ  
 ष्टादिकर्तातदुपपादयति परमाणुसूक्ष्ममूलंकारणं परमं महत् अतिमं कार्यं तयोस्त्वमेवायं तां तरवती आदावं  
 तवविभवः खलु भावनजगदुदयस्थितिसंयमादीनि विम्वसृजस्तेः शांशास्तत्रमृषास्पृष्टंतिपृथगा  
 भिमत्या ३५ परमाणुपरममहत्त्वमायतांतरवतीत्रयविधुरः आदावंतेचसत्त्वानांयद्वंतदेवांतराले  
 पि ३६ क्षित्यादिभिरेवकिलारुतः सप्तभिर्देशगुणोत्तरैरंडकोणः यत्रपतत्यणुकैल्यः सहांडको  
 तैचांतरेमध्येवर्तितुंशीलंयस्यसः अतएवत्रयविधुरः आद्यंतमध्यमून्यः ध्रुवः तेचत्वयासृज्यंतेनतुध्रु  
 वाः कुतइत्याह सत्त्वानांसत्वेनप्रतीतानांकार्याणामादावंतेः पिअंतरालेऽपितदेवध्रुवंसुवर्णदिवत् ३६  
 एवंध्रुवत्वेनकालतः परिच्छेदोनास्तीत्युक्तं देशतोप्यपरिच्छेदमाह क्षित्यादिभिरिति पूर्वस्मादंशगुण  
 सुतरैरधिकैरावृतः यत्रत्वयिअणुकल्पः अणुकल्पः पततिपरिभ्रमति तवस्मादनंतत्वं ३७ ॥ ५५ ॥



इष्टा च तमादिपुरुषं अभ्ययाच्छरणगतः अनमन्ननामकं यं भूतः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्व  
स्वममलं चांतःकरणं यस्य प्रणयेनास्तु युक्तं लोचने यस्य प्रहृष्टा निरोमाणियस्य सः ३१ तं संप्रसंगमीदितुं सोतुं चिरं न  
वासकं त्रशशकं तत्र हेतु उन्नमस्तो कस्य पदावुये विष्टरमा सनंतं पमे ह्यन अभिषिंचन् प्रेमा उपरुद्धः अखि  
लानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं यस्य सः ३२ मनीषया बुद्ध्या मनः समाधायैतद् दृश्यमाणं वभाषे प्रतिलब्धो वाग्येन ॥

तद्दर्शनं ध्वस्तं समस्तं किल्बिषः स्वच्छामलांतःकरणं भ्ययान्मुनिः प्रवृद्धभक्ता प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृ  
ष्टो मानमदादिपुरुषं ३१ स उन्नमस्तो कस्य पदावु विष्टरं प्रेमास्तु लेशैरुपमेदयन्मुकुः प्रेमापरुद्धाखि  
लवर्णानिर्गमो नैवाशकं तं प्रसमीदितुं चिरं ३२ ततः समाधाय मनो मनीषया वभाषत तत्प्रतिलब्धो वा  
ग्यो नियम्य सर्वेन्द्रियवाद्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहं ३३ चित्रकेतु रुचाच अजितजितं सम  
मतिभिः साधुभिर्भवान्जितात्मभिर्भवता विजितास्तेपि च भवतामकामात्मनां यश्चात्मदेतिकरुणः ३४

सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तं ३३ अन्योन्यप्रेमाजानंदनिभूतान् स्वामिसेवकान् अभिनंदन्मुदासौ  
तिदशभिः पंचभिर्विभुं हे अजितं अन्यैरजितोपि भवान्साधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीन एव कृतः यतो भवानति  
करुणः तेपि च निष्कामा अपि भवता विजिताः यो भवान्कामात्मना मेव ददाति ३४ राम राम राम राम ॥



भा० घ०  
६०

अनवद्यतामेवाद विषममतिर्यत्रयस्मिन्नागवतेधर्मेनास्ति यदन्यत्र अन्यस्मिन्कामधर्मे ननुसोपिवेदोक्त  
तात्त्र अनवद्य एव तत्राह विषमधियाशत्रुमरणादिकामनयारचितोविहितोयः सहिअविशुद्ध रागद्वेषादिमत्वात्  
तयिस्मृश्चनश्चरफलत्वात् अथर्मेवदुलभ्यहिंसादिवाकुल्यात् तदुक्तंशंवरस्वामिभिः उभयमिहचोदनायांलक्ष  
नेर्थोऽनश्चेत्यादि ४१ एतत्त्रयपंचयतिकः-होमः किंकुशलंनकिंचित् निजपरयोः स्वस्यपरस्यचस्वपरदुहोस्वस्मेपर  
विषममतिर्नयत्रनृणांत्वमहमिति समतवेतिचयदन्यत्र विषमधियारचितोयः सद्यविशुद्धः क्षयिस्मुरधर्म  
वदुलः ४२ कः-होमोनिजपरयोः कियानर्थः सपरदुहोधर्मण स्वदोहात्तवकोपः परसंपीडयाचतथाधर्मः  
४३ नव्यमिचरतिनवेत्ताययाहमिहितोभागवतेधर्मः स्थिरचरसत्त्वकदंबेषुपृथग्यधियोयमु  
पासतेत्वायाः ४३ नहिभागवन्नयघटितमिदंत्वदर्शनंनृणांमखिलपापक्षयः यन्नामसकृच्छ्र  
वणात्पुष्कसकोपिविमुच्यतेसंसारत ४४ सैवद्रुह्यतीतिस्वपरध्रुकृतेन यतः स्वदोहात् अत्यंतका  
यक्लेशात्तवकोपः पीडासंभवति यदुक्तंगीतासु कर्षयंतः शरीरस्थं तान्विद्यासुरनिश्चयानिति तथापर  
मसंपीडयाधर्मः चशयात्तवकोपश्च ४२ अतस्तयागगाधमपिकथंचिद्देहमार्गप्रवर्तयितुंकामधर्मोनि  
हितो नतत्तदृष्ट्याभागवतेधर्मेणतुतदोहइत्याह नव्यमिचरतिनपरमार्थं जहातिनवेत्ताहृष्टिः अव्यमिच  
रहेतुः स्थिरिति स्यावरजंगमप्राणिसमूहेषुसमबुद्धयोभागवतायंधर्मोतेवंते ४३ एवमैतत्स्यभागवतधर्मप्रव

किंचित्किंचित्  
सर्वपापक्षयोभवतीति किंचित्किंचित्  
४४  
४५  
४६  
४७  
४८  
४९  
५०



भा० घ०

६१

व्या२

तद्येधदाय्यस्यमपुपदिशति अहमित्यादिनासवभूतान्यहमेव भूतानां प्राक्तनभोक्ता अहमेव भोक्तृभो  
ग्यात्मकं विश्वं मद्यातिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ननु शब्दस्य प्रका  
शकं च सत्यं ते उभे ममेव रूपे इत्याह शब्दवृत्तेति शाश्वती शाश्वत्यौ ५१ अतस्त्वमेव पश्येत्याह लोके भोग्यप्र  
पंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन संततं व्याप्तं तदुभयं मया कारणत्वेना व्याप्तं म  
यि चैवोभयं कृतं कल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः पश्येदित्यध्याहारो वा ५२ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृ  
अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः शब्दवृत्तपरं वृत्तममोभेशाश्वती तन् ५१ लोके कित्तमा  
त्मानं लोकं चात्मनि संततं उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतं ५२ यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्य  
ति चात्मनि आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वमउत्थितः एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः  
मायामात्राणि विज्ञायत दृष्टारं परं स्मरेत् ५३ भोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्या  
शक्यस्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन साधयन्नाह यथेति द्वाभ्यां यथा स्वप्ने सुषुप्ते विश्वं गिरिवनादिरूपं शान्त  
रस्य मात्मन्येव पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिस्वप्ने च पश्यतीत्यर्थः ॥ यथा स्वप्नश्च उत्थितः स च आत्मानमेकदेशस्थि  
तमन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति एवं प्रसिद्धान्यपि जाग्रदादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधे बुद्धरवस्था आत्मनो  
मायामात्राणीत्येवं विज्ञायते पाददृष्टारं अतएव परं तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ५३

व्या३

६१



अतोक्तार्थोस्मिरत्याह अथेति अतोहेतोः तवावस्तोकनेनपरिमृष्टानिरस्ता आसायेचित्तैमलायेषांतेत्वदर्शनंचममना  
 रदोपदेशेनजातमित्याहुः सुरस्रपिलेति ४५ यथाचाहं हर्ममतिमूढ आसं यथाचनारदेनाबुद्धहीतोस्मि तत्सर्वंति  
 योमिरास्तवमयाकिंप्रकाशनीयमित्याह विदितमिति विशेषेणज्ञाप्यप्रकाशनीयंकियदिवनकिमपीत्यर्थः सवितुर्य  
 अथभगवन्वयमधुनात्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः सुरस्रपिलायदुदितंतावकेनकथमन्यथाभव  
 ति ४५ विदितमनंतसमस्तवजगदात्मनोजनेरिहाचरितं विज्ञायपरमगुरोकि यदिवसवितुरिचखद्य  
 तैः ४६ नमस्तुभ्यंभगवतेसकलजगतस्थितिलयोदयेणाय यद्वरवसितात्मगतयेकुयोगिनांभिदापर  
 महंसाय ४७ यंवैश्वसंतमनुविश्वसृजःसंश्रुसंतियंचेकितोनमनुचितयउच्चकंति भूमंडलसंघं  
 यतियतियस्यमूर्धितस्मेनमोभगवतेस्तुसहस्रमूर्धं ४८ श्री क ३ वा २ संस्तुतोभगवानेवमनं  
 तस्तममायया विद्याधरपतिप्रीतश्चित्रकेतुकुरुद्वह ४९ श्री ग नु च यन्नारदांगिरोभ्यांते  
 व्याहृतमेऽनुशासनं संसिद्धोसितयागजनिघयादर्शनाचमे ५० ॥ ५५ ॥

याखद्योतैःप्रकाशनीयंनास्तिद्वह ४६ उक्तलक्षणंभगवंतंप्रणमति नमस्तिद्वाभ्यां सकलस्यजगतःस्थि  
 त्यादीनामीश्वरसमर्थायद्वरवसिता अविज्ञाता आत्मगतिर्निजंतत्त्वयस्यतस्मै केषांकुयोगिनांकेनभिदाभेद  
 दृशा ४७ श्रुसंतियंचेहंते कितानंपश्यंतमनुचितयः ज्ञानेन्द्रियाणिउच्चकंति ४८ मेऽनुशासनंमद्विषयउपदे

प्राः तेनचतयाचविद्ययाअस्माच्चदर्शनात्संसिद्धो  
 सि ५०



भा० घ०  
६२

एतद्विरुद्धोतिस्त्रुवायेतिविभिः दुःखस्यनिवृत्तिःसुखस्यप्राप्तिः पूर्णं विज्ञाउद्यमेप्रवीणाः वयमित्यभिमानवतां  
स्थानत्रयविलक्षणं तुरीयां बुद्ध्या दृष्टश्रुताभिमात्राभिरेहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेन तेजसाविवेकवलेन ६० नचातः परः  
पुरुषार्थोऽस्तीत्याह एतावानिति योगेनेपुण्ययस्याः साबुद्धिर्येषां परमात्मन एकं दर्शनमिति यत् एतावानेव ६१ ६२ ६३  
सुखायदुःखमोक्षाय कुर्वतेदं पत्नीक्रियाः ततो गतिनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च पूर्णं एवं विपर्ययं बुद्ध्या न  
रं विज्ञाभिमानिनां आत्मनश्च गतिं सुखं स्थानत्रयविलक्षणं दृष्टश्रुताभिमात्राभिनिर्मुक्तः स्वेन तेजसा ज्ञान  
विज्ञानसंज्ञासंज्ञकः पुरुषो भवेत् ६० एतावानेव मनुजैर्योगेनेपुण्यबुद्धिभिः स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परा  
त्मेकदर्शनम् ६१ तमेतच्छ्रुतं योजनं प्रमत्तवचो मम ज्ञानविज्ञानसंज्ञाधारयन्नामुसिद्धासि ६२  
श्री क वा आश्वास्य भगवान्निर्वाणं चित्रकेतुं जगद्गुरुः पश्यतस्तस्य विद्यात्मा ततश्चातर्द्धे हरिः ६३  
इ श्री डा व म पु ए ४ धेचित्रकेतुपाख्यानेषोडशोऽध्यायः १६ यतश्चातर्द्धितो न तस्यैकत्वादिति  
शेनमः विद्याधरश्चित्रकेतुश्च वारगगनेवरः १ सलक्ष्मणं वल्लभाणां मया हतं वल्लभः सत्यमानो महायोगी मुनि  
भिः सह चारणैः कुलाचलेद्रोणी पुनानासंकल्पसिद्धिषु रमे विद्याधरस्त्रीभिर्गोपयन् हरिमीश्वरं २  
इ षष्ठे २ १६ ततस्सप्तदशो मोक्षमहर्द्धिं प्राप्य खेचरान् विहस्य गिरिशं शापादुमाया वृत्रतां गतः १ यतः यस्यां तस्यै  
दिशे नमः तमनेकत्वाविद्याधरास्त्रीभिः हरिं गायन् रमे इति छन्दोऽन्वयः श्रव्या हतं वल्लभं मिन्द्रिय पाटवं च यस्य संकल्पेनै

वसिष्ठयोगासुतासुता २॥  
वसिष्ठयोगासुतासुता २॥



ननु तेषां दृष्टान्तिकथमुच्यते स्वापेदृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात् तत्रादयेनेति प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन रूपेण त  
दा स्वापकाले आत्मना स्वापं निर्गुणं मतीन्द्रियं सुखं च वेदेत् तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुख  
महमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवात् ५४ ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थाः स्मरेत् न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्म  
रति तत्राह उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधयेत् स्मरतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्येति ताभ्यां  
येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ५४ उभयं स्मरतः पुंसः  
प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्येति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ५५ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मया भिन्नमात्मनः  
ततः संसार एतस्य देहो देहो मृतं मृतिः ५६ लब्धे ह्यमानुषीयो निजानविज्ञानसंभवां आत्मानं यो नुबुद्धो तत्र  
कुचित्स्वप्नमाप्नुयात् ५७ स्मृतेरायां परिकल्पिततः फलविपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पादिरमेकविः ५८  
व्यतिरिच्येत वा एकैका पायेष्य न पायात् ततश्चानं परं ब्रह्म तदेव ननु भिन्नमित्यर्थः अतोवात्येदं दृष्टं यौवने स्मृतिवदवस्थां  
स्मृतेः चिस्वापानंदयोः स्मरणं घटत इति भावः तदेवं भूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुषंगः ५५ विपक्षे दोषमाह यत्र यदि एत  
न्मायि भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशात् भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारे भवति संसारस्वरूपमाह देह  
देहं जन्मानंतरं पुनर्जन्म मृतेरनंतरं मृतिश्च ५६ योन्यंतरे पिभोगादिसंपादनं शक्यं ज्ञानार्थं च त्रैवयतितव्यमित्याह लब्धे  
ति ज्ञानं शब्दात् विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्य तां ५७ वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत ईहातः अनीहायां निवृत्ति

ननु तेषां दृष्टान्तिकथमुच्यते स्वापेदृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात् तत्रादयेनेति प्रसुप्तः पुरुषो जीवः येन रूपेण त  
दा स्वापकाले आत्मना स्वापं निर्गुणं मतीन्द्रियं सुखं च वेदेत् तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि तदा स्वापसुखयोरसंवेदने सुख  
महमस्वाप्समिति स्मृतेरसंभवात् ५४ ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थाः स्मरेत् न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्म  
रति तत्राह उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधयेत् स्मरतः अनुसंदधतः तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्येति ताभ्यां  
येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि मां ५४ उभयं स्मरतः पुंसः  
प्रस्वापप्रतिबोधयोः अन्येति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परं ५५ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मया भिन्नमात्मनः  
ततः संसार एतस्य देहो देहो मृतं मृतिः ५६ लब्धे ह्यमानुषीयो निजानविज्ञानसंभवां आत्मानं यो नुबुद्धो तत्र  
कुचित्स्वप्नमाप्नुयात् ५७ स्मृतेरायां परिकल्पिततः फलविपर्ययं अभयं चाप्यनीहायां संकल्पादिरमेकविः ५८  
व्यतिरिच्येत वा एकैका पायेष्य न पायात् ततश्चानं परं ब्रह्म तदेव ननु भिन्नमित्यर्थः अतोवात्येदं दृष्टं यौवने स्मृतिवदवस्थां  
स्मृतेः चिस्वापानंदयोः स्मरणं घटत इति भावः तदेवं भूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुषंगः ५५ विपक्षे दोषमाह यत्र यदि एत  
न्मायि भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशात् भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारे भवति संसारस्वरूपमाह देह  
देहं जन्मानंतरं पुनर्जन्म मृतेरनंतरं मृतिश्च ५६ योन्यंतरे पिभोगादिसंपादनं शक्यं ज्ञानार्थं च त्रैवयतितव्यमित्याह लब्धे  
ति ज्ञानं शब्दात् विज्ञानमपरोक्षं तयोः संभवो यस्य तां ५७ वैराग्यार्थमाह ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत ईहातः अनीहायां निवृत्ति



भा० घ०  
६३

मंगल १

एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पादाब्रुयुगमं यस्य तं मंगलं मंगलं परमधर्ममूर्तिं सरीन्यारिभूय अवज्ञां कृत्वा जगद्गुरुं यः  
प्रशस्तिं तत्रेस्मात् १२ ननु हरिभक्तो यं न दृग्गर्ह इति चेत् तत्राह नायसाधुभिः परिसेवितं वैकुण्ठस्य पादमूलोपसर्प  
णमर्हति यतः संभावितं ब्रह्म अधिक इति कृता मतिर्येन अतएव ध्वस्तः अनमः १३ तदेवं स्वयंदंष्ट्रत्वं निश्चित्य

एषामनुध्येयपादाब्रुयुगमं जगद्गुरुं मंगलं स्वयं यः क्षत्रबंधुः परिभूय सरीनप्रशस्तिं धृष्टदयं हि दंष्ट्रः  
१२ नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणं संभावितमतिस्वयः साधुभिः पर्युपासितं १३ अतः पापीयसीयो  
विमासुं शीपादिदुर्मते यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्रकिल्बिषं १४ श्री क वाच एवं स प्रश्नित्रकेतुर्विमा  
नादवसृज्य सः प्रसादयामास सती मूर्ध्ना नम्रेण भारत १५ चि के रु च प्रतिगृह्णामि ते शायमात्मनोऽं  
जलिना विंके देवेर्मर्त्या यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हितस्य तत् १६ संसारचक्र एतस्मिन् जंतुरज्ञानमोहितः भ्रा  
म्यन्सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा १७ नैवात्मानः परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः कर्तारं मन्यते प्रा  
ज्ञश्चात्मानं परमेव च १८

तत्र प्रत्याह अत इति हेतुपुत्र यथा भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्त्तान करिष्यति तथा याहीत्यर्थः  
१४ १५ १६ पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म प्राप्तमेव १७ अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह संसारचक्र इ

२८  
२९  
३३



अकस्माद्भूतैश्चर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः आसुरीयोनिमापन्नोभवानीशापतः स तु तदाह एकदेत्यादिना ३ अं  
कीकृतां उत्संगेनेकीकृत्य देवीवदुना आलिंग्य स्थितं उवाच जहास च तस्यांतिके स्थितः सन् ४ धर्मवक्ता शरी  
रिणं मध्ये मुखं श्रुभार्ययामिथुनीभयचास्ते ५ ६ ७ अगाधागंभीराधीर्यस्यसः ८ नतस्य वीर्यं प्रभावं विद्वान्

एकदा स विमानेन विस्मृदन्नेन भासता गिरिशंदृशे गच्छन् परीतं सिद्धचारणैः ३ आलिंग्यो कीकृतां देवीवदु  
ना मुनिसंसदि उवाच देव्याः शृण्वन्त्या जहासोच्चैस्तदंतिके ४ चिक्तेरु च एष लोकगुरुः साक्षाद् धर्मवक्ता  
शरीरिणं आस्ते मुखः सभायां वै मिथुनीभयभार्यया ५ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः श्रीकीकृत्य  
स्त्रियं चास्ते गतक्रीः प्राकृतो यथा ६ प्रायशः प्राकृतश्चापि स्त्रियं रहसि विभ्रति अयं महाव्रतधरो विभ्रति स  
दासिस्त्रियं ७ भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्या गांधीनं पुरस्मीव भूवसदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ८ श्री क  
वा इत्यजह्य विदुषिषु वारं वदन् शोभनं रुषाह देवीं पृथाय निज्जितात्माभिमानिने ९ पार्वत्युवाच  
अयं किमधुना लोकेशास्तादंडधरः प्रभुः अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत १० न वेद धर्मं  
किल पदयोनिने ब्रह्मपुत्राभं गुनारदाद्याः नैवं कुमारः कपिलो ननु श्वयेनो निषेधं त्यतिवर्तिनं हरं ११  
अतर्हीर्यं विद्वान् तस्मिन् निज्जितात्माभिमानिने जितेंद्रियोः हमित्यभिमानवते इति रुषा क्रोधेनाह १२ विरुधं प्रक  
र्षणकरोतीति विप्रकृत १० अतिवर्तिनं शस्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं येनो निषेधं न वारयति ११ ॥ ५३ ॥ ५५ ॥

ध ५

५३ ॥ ५५ ॥



भा० घ०  
६४

अथ तस्मात् देभामिनि कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शपमोक्षाय तर्हि किं प्रसादनेन अतः अहममोक्तं साध्वपि  
असाधुवन्नन्यसे तत्त्वया तन्मया २४ गिरिशोभवानीशंकरो प्रसाद्यस्म यतो विस्मयं कुर्वतोः सतोः २५ स्वर्गादिव  
वत्तुल्योऽर्थप्रयोजनमिति दुष्टं शीलं येषां ते तथा २६ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह दृष्ट्या देहिनां सुखदुःखमित्यादि द्वंद्वानि  
श्री क वाच इति प्रसाद्य गिरिशो चित्रकेतुररिंदम जगत्स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोः स्तयोः २४ तत  
स्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् देवर्षिदेत्यसिद्धानां पार्षदानां च पृथक् २५ श्री महादेव  
वाच दृष्टवत्यपि सुश्रोणिहरैरद्भुतकर्मणः माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्पृहाणां महात्मनां २६  
नारायणपरास्मै न कृतंश्च न विभ्यति स्वर्गोऽपवर्गतरकेषु पितृत्वाद्यर्थदर्शिनः २७ देहिनां देह  
संयोगात् द्वंद्वानीश्वरलीलया सुखदुःखं मृतिर्जन्ममरणो नृग्रह एव च २८ अविवेककृतः पुंसो  
द्वयभेद इवात्मनि गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः २९ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्धता  
नृणां ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यापाश्रयः ३० ईश्वरस्य लीलयामायया भवंति ३१ तेषु च गुण  
दोषविकल्पश्चेत्यन्वयः इष्टानि भूभेद इव यत्स्फुरति आत्मन्यर्थे भेदः पुंसः स मेयथा विवेककृतः सर्पमालादि  
भिदा यथा यथैव कृत इत्यर्थः स्रजिवदिति वक्तव्यं स्रजिवदिति आर्षपाशांतरं सुगमं ३२ अतो भागवतानां निस्पृहत्वं  
मुचितमेवेत्याह वासुदेव इति ज्ञानवैराग्यवीर्याणां वलं येषां तेषां व्यापाश्रयः विशिष्टबुद्ध्या आश्रयणीयोऽ

यो नास्ति ३०  
६४



अतएवात्रममचतवचनकोपिदोषइत्याह नैवेति एवंतावत्सुखदुःखादिमंगीकृत्योक्तं इदानीतदपिवस्तुतोनास्तिइ  
त्याह गुणानामायामयानांप्रवाहेसंसार १९ ननुमायागुणानांचेदयंप्रवाहेस्तर्हितेषांजडत्वाद्धमोक्षाद्यनुभवोनस्या  
त्राह एकःपरमेश्वरोमाययानिमित्तभूतयाभूतानिनःसृजति तेषांवंधादिकंचसृजतिनिःफलःबंधादिशून्यः २०  
नन्वेवंभूतविषयसृष्टौतस्यकिंकारणंप्रियादिवैषम्याभावादित्याशंक्य यद्यपिप्रियादयोनसंति तथापितत्क

च ४

गुणप्रवाहएतस्मिन्कशापःकोचनुग्रहः कःस्वर्गोनरकःकोवाकिंसुखंदुःखमेवच १९ एकःसृज  
तिभूतानिभगवानात्ममायया एषांवंधेचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्फल २० नचास्यकश्चिद्व्ययितः  
प्रतीपानज्ञातिवंधुर्नपरोनचस्वः समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागाःकुतएवरोषः २१ तथापित  
च्छक्तिविसर्गएषांसुखायदुःखायहिताहिताय वंधायमोक्षायच मृत्युजन्मनोःशरीरिणांसंसृतये  
वकल्यते २२ अथप्रसादयेनस्वाशापमोक्षायभामितियन्मन्यसेद्यसाधूक्तंममत्तत्तन्मयतांसति २३  
मैवणात्सर्वघटतइत्याह नचास्येतिद्वाभ्यां प्रतीपःनज्ञातिवंधुश्चेत्यर्थः तत्रहेतुःसर्वत्रसमस्य तत्कुतःनिरं  
जनस्य अतएवतन्निमित्तेमुखेरागोनास्ति रागानुबंधोरोषःकुतःस्यात् २१ यद्यथेवंतथापितस्यशक्त्यामाय  
यायोविसर्गःपुण्यपापादिलक्षणांकर्मेषांशरीरिणांसुखायार्थमवकल्यते समर्थोभवति यथोक्तंगीतासु  
भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः इति २२ २३



भा० घ०  
६५

एतत् एतं ४० इ ष स द १७ आदित्यानां चतुर्थस्य त्वष्टुर्वंशप्रसंगतः प्रोक्तं मिंद्रकृतं विष्णुरूपवत्त्रयधादि  
कं अदितेः पंचमादीनां पुत्राणामनुयोक्तिः अष्टादशोदितेर्गर्भेशक्रेण मरुतांभिदा त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य सप्रसं  
गयथाक्रमं अदित्यानामथान्येषां वंशानास्मृनीश्वरः दक्षकन्यान्वयानुक्रमेण आदित्याः द्वादशपुत्राः प्रोक्ताः वि  
वस्मानयमापूषात्वष्टाथसविताभगः धाताविधातावरुणो मित्रः शक्रउरुकम इति तत्र षष्ठाध्यायात्तमारभ्य  
यएतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् इतिहासं हरिं स्मृत्वा सयाति परमां गतिं ४० इ श्री इ। व  
ते हा ए ष स्तं स द ध्या १७ श्री कं वोच एभिस्तुपत्नीसवितुः सावित्री व्याहृती त्रयी  
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् सिद्धिर्भगस्य भाग्यं गमहिमानं विभुं प्रभुं आशिषं च वरा  
रोहां कन्यां प्रास्तत सुव्रतां धातुः कुट्टः सिनीवाली एका चानुमतिस्तथा सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमा  
समं नुक्रमात् अग्नीपुरीषानाधत्तक्रियायां समनंतरः २ चर्षणीवरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः  
वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत् किल ३  
विष्णुरूपवत्त्रयकेतूपाख्यानैस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्णयन्ती सवितुर्वंशमाह एभिस्तिति सावित्रीमित्यादिषु प्रास्ततेत्यु  
त्तरस्यानुपगः पशुपशुयागं महामखान् पंचयजान् धातुर्मायाकुट्टः सायंपुत्रप्रास्तत एवं सिनीवालीदर्शमित्यनुक्र  
मात् समनंतरे सिधात्ताक्रियायां भाग्यायां पुरीषानग्नीपंचविंशती पुरीषा सोमय इति पंचवा एते ग्नयो यचितय इति  
श्रुतेः २ चर्षणीवरुणस्य भाग्या आसीत् पूर्वव्रह्मणः पुत्रो भृगुर्गुह्यस्यां जातः वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रो भवत् एतैर्व

रुद्रस्य साधारणो पुत्रो न  
६५



अस्यैव हरिदासत्वेन तत्सम्भावत्वान्नैतच्चित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह नाहमिति द्वाभ्यां शीहितमभिप्रायं न विघ्नस्त  
दातस्य स्वरूपमशकांशका अपि सतः पृथगीशमानितो न विदुरैव ३१ अतएव हरिरपि सर्वेषां नतानां प्रियः ३३ अ

नाहं विरंच्यो न कुमारनारदो न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः विदामयस्येहितमंशकांशकानतत्स्वरूपं पृथगीश  
मानिनः ३१ नद्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वपरोपि वा आत्मत्वात् सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ३२  
तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियो नृगः सर्वत्र संहृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युत प्रियः ३३ तस्मान्न विस्मयः  
कार्यः पुरुषेषु महात्मसु महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ३४ श्री क वाच इति श्रुत्वा भ  
गवतः शिवस्येमाभिभाषितं वभूवशांतधीरा जन्देवी विस्मितविस्मया ३५ इति भागवतो देव्याः  
प्रतिशब्दमलंतमः मूर्ध्ना संजगद्देशापमेतावत्संधुभक्षणं ३६ जज्ञेत्वं पुर्दक्षिणार्णोदानवीयो निमा  
श्रितः वत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ३७ एतन्ने सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि वत्रस्या  
सुरजातेऽश्वकारेण भगवन्मते ३८ इति हासमिमं पुण्यचित्रकेतोर्महात्मनः माहात्म्यविष्णुभक्तानां श्रु  
त्वा वंधादिमुच्यते ३९

हं चैवाच्युतस्य प्रियः तस्मात्तु ममास्मिन् क्रोधो नाभूत् इति भावः ३५  
प्रतिशब्दं दातुमलंतमः समर्थो नमोऽपि ३६ ३७ असुरजातेः असुरसम्भावेनोत्पत्तेर्भगवन्मतेऽश्व ३८ ३९



१५  
भा० प०  
६६

सं

ततोवलेः सकाशात् अभवत् तस्य वलेरनुभावमनुभावः सुप्तोक्तगुणकीर्त्यहः यदा अनुभावाते सद्भिः स्यतर  
तनुभावं सुप्तोक्तो यश इति शेषः १६ तस्य गणेषु मुखतां प्राधान्यं १७ सात्मतां समानरूपतां देवत्वं प्रापितोः १८

अनुक्रादस्य सूच्यां वाक्कलो महिषस्तथा विरोचनस्तु प्राक्रादिर्देव्यां तस्या भवद्वलिः १५ वाणज्येष्ठं  
पुत्रशतमशनायां ततोभवत् तस्यानुभावं सुप्तोक्तं पश्चाद्देवाभिभाष्यते १६ वाण आश्रयगिरिशं  
लेभेत इणमुखातां यत्पार्श्वे भगवानास्ते दद्यापि पुरपालकः १७ मरुतश्च दितेः पुत्राश्च त्वारिंशन्तवधि  
काः तत्रासन्त प्रजाः सर्वे नीता इंद्रेण सात्त्यतां १८ रा वा कथं तत्रासुरं भावमपो ह्योन्यत्रिकंगुरो इ  
द्रेण प्राप्यतासां किं तत्साधुकृतं हितेः इमे अदधते वलन्तृषयो हि मया सह परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो  
व्याख्यातुमर्हसि २० स उ च तद्दिस्मुरात्तस्य सवादगयणिर्वचो निशम्या हतमर्थं तत्त्ववत्सभाजयं  
स्तन्निभतेन चेतसा जगाद सत्रायणं सर्वदर्शनः २१ श्री क वा हतपुत्रादितिः शक्रपार्त्विग्राहेण  
विस्मृता मन्युना शोकदीपेन ज्वलन्ती पथं चिंतयत् २२ कदा नु भ्रातृहंतारं मिंद्रियाणाममुत्वरं अक्लिन्न  
हृदयं पापं घातयित्वा शये सुखं २३

१६ २० आदृतं सादरं असंमितादरं अर्थवद्वर्धयुक्तं सत्रमयनमाश्रयो यस्य हे सत्रायणं शौनक २१ पार्त्विग्रा  
हेण पृष्टतः सहायेन २२ भ्रातृहंतारं इंद्रमारयित्वा सुखिनी स्यामिति चिंतयामास दिति उत्वरं कूरं अक्लिन्नहृद

२३  
२४  
२५



तथोत्सर्गादयो मित्रस्यासाधारणात् योगैरेवसाधारणे द्वौ पुत्रौ चाह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्भवतं  
यत उभावपि कुंभेरेतः सिषिचतुः सवेहजाता विदिता मनोभिः कुंभेरेतः सिषिचतुः समानमिति श्रुतेः दुतंस्कनं ४

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वस्यासंनिधौ दुतं ४ रेवत्या मित्र उत्स  
र्गमरिष्टं पिप्लवं यधात् पौलोम्या मिद्राधत्त त्रीन पुत्रा वितिनः श्रुतं ५ जयंतं नृपभंजातं तृती  
यं भीडुषं प्रभुः ६ उरुकर्मस्य देवस्य माया वामन रूपिणः कीर्तयित्वां दहत श्लोकस्तस्यासन्सौ भगादयः  
७ तत्कर्मगुणवीर्याणि कश्यपस्य महात्मनः पश्चाद्व्यामहेदित्यायथेवावततारह ८ अथ कश्यपदायादा  
नृदैत्याः कीर्तयामिते यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो वलिरेव च ९ दिते द्विवेदायादौ दैत्यदानववन्दितौ  
हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्यारूपश्च कीर्तितौ १० हिरण्यकशिपोर्भाय्या कया धुर्नाम दानवी जंभस्य तनया दत्ता  
सुषुवे चतुरः सुतान् संक्रादं प्रागनुक्रादं प्रक्रादं द्रादमेव च ११ तत्ससासिंहिकानामराकुं विप्रचितेर्ग्रहीत  
शिरोहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिवतोः मृतं १२ संक्रादस्य कतिर्भाय्यास्ततपंचजनंततः १३ क्रोदस्य धमनिर्भाय्यास्त  
तवातापिमिल्वलं योगस्यायत्ततिथये पेचेवातापिमिल्वलः १४

क्ष

हृत्प्रेति प्रथमं द्वावेवतौ कीर्तितौ तृतीयस्कंधे १० ११ विप्रचितेर्दानवा इर्तुः सकाशात् राकुं पुत्रमग्रहीत १२ ततः संक्राद  
दस्त १३ यो मेघरूपं वातापि पेचे तमिल्वलं पेचे तं वातापि चास्तेत्यन्वयः १४



भा० ष०  
६७

इह चकारांतात्परत्रयमगमः अप्राप्यः ३१ ननु परमेश्वरे सुप्रतीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह पतिरेवे  
ति ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं देवमिति प्रसिद्धं त्वं स एव स्वाधिकारणरूपभेदेः  
एज्यत इत्याह मानस इति सादृशेन देवता नालिङ्गैः मूर्तिभिरूपलक्षितः तात्पर्येण वाहनाम इन्द्रादिरूपं च वज्रहस्तत्वा  
पतिरेव हि नारीणां देवतं परमं स्मृतं मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः प्रियः पतिः ३२ स एव देवतालिङ्गैः  
नामरूपविकल्पितैः इज्यते भगवान् पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ३३ तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेय  
स्त्वामाः सुमध्यमे यजंते न न्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरं ३३ सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे इदं भावेन भ  
क्तितः तं तं संपादये कामं मम सतीनां सुदुर्लभं ३४ दि रु च वरदायदि मे व्रह्म न पुत्रमिन्द्रहणं वृ  
णे अमृतं मृतपुत्राहं येन मे घातितो सुतो ३५ निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्येत यत अहो अयमर्थः  
सुमहानद्यमे समुपस्थितः ३६ अहो अद्येन्द्रियारामो यो विनम्येह मायया गृहीतचेताः कृपणः प  
तिष्ये नरके भ्रवं ३७ कैतिकमो नुवर्त्यायाः स्वभावमिह यो पितः धिग्मायत्ता बुधं स्वार्थे यदहं त्वजिते  
दिताभ्यां विविधं कल्पितैः ३८ इन्द्रहणं इन्द्रहंतारं अमृतं मृत्युशून्यं ईदं येन इन्द्रेण द्रियः ३८  
विस्मना सह येन घातितो ३९ ३६ ३७ स्वभावमनुवर्तमानायाः यो पितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ३८ रामराम



ननु राजासदेहस्तार्थमन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं तत्राह किमीति ईशप्रभुरित्यभिहितं तथा पियस्य पूर्वेषां  
राजादेहस्य मरणानंतरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य मय इति चादिभिर्भक्षितस्य विष्टेति दग्धस्य भस्मेति संज्ञा आसीत्  
तत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतेभ्यो द्रव्यतिसंस्कारार्थं वेदनं वेदैव तत्र हेतुः यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति २४ इदं दे  
हदिकं ध्रुवं नित्यं आशासानस्य मन्यमानस्य अत उन्नद्धं उच्छ्रवत्वं च तोयस्य तस्येंद्रियस्य यो मदत्तस्य शेषकः

किमिदं विदुस्म संज्ञासीद्यशोशाभिहितस्य च भूतध्रुवत्कृते स्वार्थं किं वेदनिरयो यतः २४ आशामा  
नस्य तस्येंद्रध्रुवमुन्नद्धचेतसः मदशेषक इद्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे इति भावेन सा भर्तुः रात्रचारस  
कृत्प्रियं शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च २६ एवं स्त्रिया जडी भूतो विद्वानपि विदग्धया वाटमित्या  
ह विवशेन तच्चित्रं हिर्योषिति २७ विलोक्यैकांतभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः स्त्रियं चक्रे स्वदेहाद्धं य  
थापुंसं मतिर्हेता २८ एवं शुश्रूषितस्ततः भगवान् कश्यपः स्त्रिया प्रहस्य परमप्रीतो दिति माहाभिनेद्य च  
२९ श्री क वाच वरं वरय वा सोऽरुप्रीतस्तेहमनिंदिते स्त्रिया भर्तुरित्युप्रीतेकः काम इह चार्गमः ३०

पुत्रो मे येन हेतुना भूयात् भवेत् भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदा चचार २५ २६ विवशः स्त्री  
परतंत्रः सन् वाटतव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदा ह न तच्चित्रं २७ तत्र हेतुमाह विलोक्यैति एकांतभूतानि  
निःसंगानि मैथुनेन सृष्टिं दृष्ट्यर्थं स्वदेहाद्धं मेव स्त्रियं चक्रे २८ एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् २९ ३० ॥ ५५ ॥



भा० घ०  
६८

जलिना ३

तत्रैकविंशतिनिषेधानाह नहिंस्यादिति पंचभिः नशयेत् नाक्रोशेत् यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स  
शेत् ४५ नास्य प्रविश्य स्नायात् पूर्वविधतां स्रजं पुनर्नधारयेत् ४६ भोजने पंचनिषेधानाह नोच्छिष्टं  
चंडिकान्तं भद्रकाले निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा अंजलिना त्वपो न पिबेत् ४७ महाहृदि निर्गमे स  
कश्यप उवाच नहिंस्याद्भूतजातानि न शयेत् नानृतं वदेत् न छिंद्यात् न खरो मालिनस्पृशेद्यदमंग  
लं ४८ नास्य स्नायान् कुर्वेत् न संभासेत् दुर्जनैः न वसीता धौतवासः स्रजं च विधत्तां कंचित् ४९  
नोच्छिष्टं चंडिकान्तं च सामिष्टं वृषलाहृतं भुंजीतो दक्षया दृष्टं पिबेन्नोत्पः ४९ नोच्छिष्टास्य  
सलिला संध्यायां मुक्तमूर्धजा अनर्चिता संयतवाग्ना संवीता वहिष्मरेत् ४८ नाधौतपादा  
प्रयत्ना नाद्रपानोदकशिराः शयीत नापराडान्नैर्न नग्नान् च संध्यायाः ४९ धौतवासाः शुचिर्नि  
त्यं सर्वमंगलसंयुता एजयेत् प्रातराशात् प्राक् गोविप्राः क्षियमच्युतं ५० स्त्रियो वीरवती श्राय  
त्स गंधवलिमंडनैः पतिं च ध्वेपतिष्ठेत्तथायै कोष्ठगतं चतं ५१  
ननिषेधानाह नोच्छिष्टेति अनर्चिता मंडनहीना असंवीता अप्रावृता ४८ शयनेऽप्येतिषेधानाह नाधौतपादेति  
नपराक्तपश्चिमशिराः ४९ काव्याणाह धौतवासा इति छात्र्यां प्रातराशात् प्रथमभोजनात् ५० वीरवती जीव

कोष्ठगतं कुक्ष्यगतं ५१  
स्त्रियो वीरवती श्राय  
५१  
६८



स्वभावमेवाहद्वाभ्यां शरत्तमस्येवोत्सवोविकाशोयस्मिन् अवणामृतं कर्णयोरमृततुल्यं सुरधारोपमं चित्तं ३४  
 स्वाश्रित्वात्मनां स्वयं कामनयात्मवत्प्रेष्टत्वेन प्रतीयमानानां ४० तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति अयं भावः वेस  
 वं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्राया इन्द्रकोधे वर्तिष्यते पुत्रस्तु र्यो भविष्यति दीर्घकालं च व्रतस्य

शरत्तमोत्सवं वक्रं वचश्च अवणामृतं हृदयं सुरधारमं स्त्रीणां कोवेदचेष्टितं ३४ नहिकश्चित्प्रियः  
 स्त्रीणामंजसा स्वाश्रित्वात्मनां पतियुत्रं भातरं वाघ्नं त्यर्थं घातयंति च ४० प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तत्र  
 मृषा भवेत् वधं नार्हति चेन्द्रो पितत्रेदमुपकल्पते ४१ इति संचिंत्य भगवान् नारी चः कुरु नंदन ॥  
 उवाच किंचित्कुपितश्चात्मानं च विगर्हयन् ४२ कश्यप उवाच पुत्रस्ते भविता भद्रे इन्द्रहा देववांध  
 वः संवत्सरं व्रतमिदं यद्यंजो धारयिष्यति ४३ दि रु च धारयिष्ये व्रतं ब्रह्म न ब्रह्मि कार्यं लिया  
 निमे यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं ध्नं तियान्युत ४४

कथंचिद्वैगुण्ये सति इन्द्रस्य वधो न भविष्यतीति ४१ ४२ हे भद्रे अंजः यथा वद्यदि धारयिष्यसि तद्दी  
 इहा भविष्यति वैगुण्ये सति देववांधवो भविष्यति वैष्मवत्वात् व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येऽपि सर्वथा वैकल्याभावा  
 त् ४२ कार्याणां वश्यकानि व्रतं यानि ध्नंति नावश्यकानि न च निषिद्धानि किंतु अभ्यनुज्ञातानि सर्वाण्यपि

३५  
 ३६



भा० घ० सजुः सह ६५ ६६ दित्यानिः कपटमुक्ते सति इंद्रोपिनिः कपटमाह अवेति लब्धमंतरं येन अर्थ एव बुद्धिर् य  
६८

सजुरिंद्रैः पंचाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् अपोद्यमादुदेषंते हरिणा सोमपाकताः ६५ दितिरुत्थाय दृष्ट  
शेकुमाराननलप्रभात् इंद्रेण सहिता वीर्यं तुष्यदनिदिता ६६ अथेन्द्रमाह ताताह मादित्यानां भया  
वहं अपत्यनिष्ठं त्यवरं व्रतमेतस्स दुष्करं ६७ एकः संकल्पितः पुत्रः सप्तसप्तभवेत्कथं यदिते विदितं  
पुत्रसत्यं कथय मामृषा ६८ इदं उवाच अवेते हं व्यवसितमुपधार्यागतोऽतिकं लब्ध्वांतरोऽष्टिदंगभर्म  
य बुद्धिर्नेधर्मवित् ६९ कृतो मे सप्तधा गर्भश्चासन् सप्तकुमारकाः तेषु चैकैकसो वृक्लाः सप्तधानाणि म  
मिरे ७० ततस्तत्परमाश्रयं वीर्याध्यवसितं मया महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुसंगिणी ७१ आराध  
नं भगवत्तद्गमाना निगशिषः ये तु नेष्टं त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ७२ आराध्यात्स प्रदं देवं स्वात्मा  
नं जगदीश्वरं को वृणीत गुणस्पर्शं बुधः स्थान्नरकं पियत् ७३ तदिदं मम दोर्जन्यं वा तिशस्य महीयसि हं  
उमहं सिमा तस्त्विष्टा गर्भो मृतो स्थितः ७४ श्री क. वा इंदुस्तयाभ्यनुज्ञातः शुभभावेन तुष्टया म  
रुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ७५ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि मंगलं मरुतां जना किं भयः क  
थयामि ते ७६ इ श्री झ व म पु ए ष धे रु त नी षा शो यः १८  
स्य ६८ ७० ७१ अपि परं मोक्षमपि ७२ गुणस्पर्शविषयभोगं बुधः को वृणीत यत्तस्मान्नरकं पियत् ७३ मर्दिय  
ही

सा  
७५  
७६  
७७  
७८  
७९  
८०  
८१  
८२  
८३  
८४  
८५  
८६  
८७  
८८  
८९  
९०  
९१  
९२  
९३  
९४  
९५  
९६  
९७  
९८  
९९  
१००  
१०१  
१०२  
१०३  
१०४  
१०५  
१०६  
१०७  
१०८  
१०९  
११०  
१११  
११२  
११३  
११४  
११५  
११६  
११७  
११८  
११९  
१२०  
१२१  
१२२  
१२३  
१२४  
१२५  
१२६  
१२७  
१२८  
१२९  
१३०  
१३१  
१३२  
१३३  
१३४  
१३५  
१३६  
१३७  
१३८  
१३९  
१४०  
१४१  
१४२  
१४३  
१४४  
१४५  
१४६  
१४७  
१४८  
१४९  
१५०  
१५१  
१५२  
१५३  
१५४  
१५५  
१५६  
१५७  
१५८  
१५९  
१६०  
१६१  
१६२  
१६३  
१६४  
१६५  
१६६  
१६७  
१६८  
१६९  
१७०  
१७१  
१७२  
१७३  
१७४  
१७५  
१७६  
१७७  
१७८  
१७९  
१८०  
१८१  
१८२  
१८३  
१८४  
१८५  
१८६  
१८७  
१८८  
१८९  
१९०  
१९१  
१९२  
१९३  
१९४  
१९५  
१९६  
१९७  
१९८  
१९९  
२००  
२०१  
२०२  
२०३  
२०४  
२०५  
२०६  
२०७  
२०८  
२०९  
२१०  
२११  
२१२  
२१३  
२१४  
२१५  
२१६  
२१७  
२१८  
२१९  
२२०  
२२१  
२२२  
२२३  
२२४  
२२५  
२२६  
२२७  
२२८  
२२९  
२३०  
२३१  
२३२  
२३३  
२३४  
२३५  
२३६  
२३७  
२३८  
२३९  
२४०  
२४१  
२४२  
२४३  
२४४  
२४५  
२४६  
२४७  
२४८  
२४९  
२५०  
२५१  
२५२  
२५३  
२५४  
२५५  
२५६  
२५७  
२५८  
२५९  
२६०  
२६१  
२६२  
२६३  
२६४  
२६५  
२६६  
२६७  
२६८  
२६९  
२७०  
२७१  
२७२  
२७३  
२७४  
२७५  
२७६  
२७७  
२७८  
२७९  
२८०  
२८१  
२८२  
२८३  
२८४  
२८५  
२८६  
२८७  
२८८  
२८९  
२९०  
२९१  
२९२  
२९३  
२९४  
२९५  
२९६  
२९७  
२९८  
२९९  
३००  
३०१  
३०२  
३०३  
३०४  
३०५  
३०६  
३०७  
३०८  
३०९  
३१०  
३११  
३१२  
३१३  
३१४  
३१५  
३१६  
३१७  
३१८  
३१९  
३२०  
३२१  
३२२  
३२३  
३२४  
३२५  
३२६  
३२७  
३२८  
३२९  
३३०  
३३१  
३३२  
३३३  
३३४  
३३५  
३३६  
३३७  
३३८  
३३९  
३४०  
३४१  
३४२  
३४३  
३४४  
३४५  
३४६  
३४७  
३४८  
३४९  
३५०  
३५१  
३५२  
३५३  
३५४  
३५५  
३५६  
३५७  
३५८  
३५९  
३६०  
३६१  
३६२  
३६३  
३६४  
३६५  
३६६  
३६७  
३६८  
३६९  
३७०  
३७१  
३७२  
३७३  
३७४  
३७५  
३७६  
३७७  
३७८  
३७९  
३८०  
३८१  
३८२  
३८३  
३८४  
३८५  
३८६  
३८७  
३८८  
३८९  
३९०  
३९१  
३९२  
३९३  
३९४  
३९५  
३९६  
३९७  
३९८  
३९९  
४००  
४०१  
४०२  
४०३  
४०४  
४०५  
४०६  
४०७  
४०८  
४०९  
४१०  
४११  
४१२  
४१३  
४१४  
४१५  
४१६  
४१७  
४१८  
४१९  
४२०  
४२१  
४२२  
४२३  
४२४  
४२५  
४२६  
४२७  
४२८  
४२९  
४३०  
४३१  
४३२  
४३३  
४३४  
४३५  
४३६  
४३७  
४३८  
४३९  
४४०  
४४१  
४४२  
४४३  
४४४  
४४५  
४४६  
४४७  
४४८  
४४९  
४५०  
४५१  
४५२  
४५३  
४५४  
४५५  
४५६  
४५७  
४५८  
४५९  
४६०  
४६१  
४६२  
४६३  
४६४  
४६५  
४६६  
४६७  
४६८  
४६९  
४७०  
४७१  
४७२  
४७३  
४७४  
४७५  
४७६  
४७७  
४७८  
४७९  
४८०  
४८१  
४८२  
४८३  
४८४  
४८५  
४८६  
४८७  
४८८  
४८९  
४९०  
४९१  
४९२  
४९३  
४९४  
४९५  
४९६  
४९७  
४९८  
४९९  
५००  
५०१  
५०२  
५०३  
५०४  
५०५  
५०६  
५०७  
५०८  
५०९  
५१०  
५११  
५१२  
५१३  
५१४  
५१५  
५१६  
५१७  
५१८  
५१९  
५२०  
५२१  
५२२  
५२३  
५२४  
५२५  
५२६  
५२७  
५२८  
५२९  
५३०  
५३१  
५३२  
५३३  
५३४  
५३५  
५३६  
५३७  
५३८  
५३९  
५४०  
५४१  
५४२  
५४३  
५४४  
५४५  
५४६  
५४७  
५४८  
५४९  
५५०  
५५१  
५५२  
५५३  
५५४  
५५५  
५५६  
५५७  
५५८  
५५९  
५६०  
५६१  
५६२  
५६३  
५६४  
५६५  
५६६  
५६७  
५६८  
५६९  
५७०  
५७१  
५७२  
५७३  
५७४  
५७५  
५७६  
५७७  
५७८  
५७९  
५८०  
५८१  
५८२  
५८३  
५८४  
५८५  
५८६  
५८७  
५८८  
५८९  
५९०  
५९१  
५९२  
५९३  
५९४  
५९५  
५९६  
५९७  
५९८  
५९९  
६००  
६०१  
६०२  
६०३  
६०४  
६०५  
६०६  
६०७  
६०८  
६०९  
६१०  
६११  
६१२  
६१३  
६१४  
६१५  
६१६  
६१७  
६१८  
६१९  
६२०  
६२१  
६२२  
६२३  
६२४  
६२५  
६२६  
६२७  
६२८  
६२९  
६३०  
६३१  
६३२  
६३३  
६३४  
६३५  
६३६  
६३७  
६३८  
६३९  
६४०  
६४१  
६४२  
६४३  
६४४  
६४५  
६४६  
६४७  
६४८  
६४९  
६५०  
६५१  
६५२  
६५३  
६५४  
६५५  
६५६  
६५७  
६५८  
६५९  
६६०  
६६१  
६६२  
६६३  
६६४  
६६५  
६६६  
६६७  
६६८  
६६९  
६७०  
६७१  
६७२  
६७३  
६७४  
६७५  
६७६  
६७७  
६७८  
६७९  
६८०  
६८१  
६८२  
६८३  
६८४  
६८५  
६८६  
६८७  
६८८  
६८९  
६९०  
६९१  
६९२  
६९३  
६९४  
६९५  
६९६  
६९७  
६९८  
६९९  
७००  
७०१  
७०२  
७०३  
७०४  
७०५  
७०६  
७०७  
७०८  
७०९  
७१०  
७११  
७१२  
७१३  
७१४  
७१५  
७१६  
७१७  
७१८  
७१९  
७२०  
७२१  
७२२  
७२३  
७२४  
७२५  
७२६  
७२७  
७२८  
७२९  
७३०  
७३१  
७३२  
७३३  
७३४  
७३५  
७३६  
७३७  
७३८  
७३९  
७४०  
७४१  
७४२  
७४३  
७४४  
७४५  
७४६  
७४७  
७४८  
७४९  
७५०  
७५१  
७५२  
७५३  
७५४  
७५५  
७५६  
७५७  
७५८  
७५९  
७६०  
७६१  
७६२  
७६३  
७६४  
७६५  
७६६  
७६७  
७६८  
७६९  
७७०  
७७१  
७७२  
७७३  
७७४  
७७५  
७७६  
७७७  
७७८  
७७९  
७८०  
७८१  
७८२  
७८३  
७८४  
७८५  
७८६  
७८७  
७८८  
७८९  
७९०  
७९१  
७९२  
७९३  
७९४  
७९५  
७९६  
७९७  
७९८  
७९९  
८००  
८०१  
८०२  
८०३  
८०४  
८०५  
८०६  
८०७  
८०८  
८०९  
८१०  
८११  
८१२  
८१३  
८१४  
८१५  
८१६  
८१७  
८१८  
८१९  
८२०  
८२१  
८२२  
८२३  
८२४  
८२५  
८२६  
८२७  
८२८  
८२९  
८३०  
८३१  
८३२  
८३३  
८३४  
८३५  
८३६  
८३७  
८३८  
८३९  
८४०  
८४१  
८४२  
८४३  
८४४  
८४५  
८४६  
८४७  
८४८  
८४९  
८५०  
८५१  
८५२  
८५३  
८५४  
८५५  
८५६  
८५७  
८५८  
८५९  
८६०  
८६१  
८६२  
८६३  
८६४  
८६५  
८६६  
८६७  
८६८  
८६९  
८७०  
८७१  
८७२  
८७३  
८७४  
८७५  
८७६  
८७७  
८७८  
८७९  
८८०  
८८१  
८८२  
८८३  
८८४  
८८५  
८८६  
८८७  
८८८  
८८९  
८९०  
८९१  
८९२  
८९३  
८९४  
८९५  
८९६  
८९७  
८९८  
८९९  
९००  
९०१  
९०२  
९०३  
९०४  
९०५  
९०६  
९०७  
९०८  
९०९  
९१०  
९११  
९१२  
९१३  
९१४  
९१५  
९१६  
९१७  
९१८  
९१९  
९२०  
९२१  
९२२  
९२३  
९२४  
९२५  
९२६  
९२७  
९२८  
९२९  
९३०  
९३१  
९३२  
९३३  
९३४  
९३५  
९३६  
९३७  
९३८  
९३९  
९४०  
९४१  
९४२  
९४३  
९४४  
९४५  
९४६  
९४७  
९४८  
९४९  
९५०  
९५१  
९५२  
९५३  
९५४  
९५५  
९५६  
९५७  
९५८  
९५९  
९६०  
९६१  
९६२  
९६३  
९६४  
९६५  
९६६  
९६७  
९६८  
९६९  
९७०  
९७१  
९७२  
९७३  
९७४  
९७५  
९७६  
९७७  
९७८  
९७९  
९८०  
९८१  
९८२  
९८३  
९८४  
९८५  
९८६  
९८७  
९८८  
९८९  
९९०  
९९१  
९९२  
९९३  
९९४  
९९५  
९९६  
९९७  
९९८  
९९९  
१०००



पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं तुभ्यं तव ५२ ५३ ५४ हरिर्द्रोत्रतस्य छिद्रं प्रेषुः प्राप्नुमिषुः जिह्वं कुटिलः साधुवेषः मृगहल  
 धको यथा मृगवचनस्य मृगवेषो भवति तद्वत् ५६ केन मे शिवं स्यादिति चिंतयामासः ५७ अस्य एवारीत्यासावधौ तं हि

संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविस्मृतं धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ५२ वाढमित्यभ्युपेत्याद्यदि तीराज  
 न्नाहमनाः काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाजोदधारसा ५३ मातृसुसुरभिप्राये सिद्धं श्राज्यायमानद शुश्रूषणेन  
 अमस्यादिति पर्यचरत्कविः ५४ नित्यं वनात्सु मनसः फलमूलसमिकुशान् पत्रां कुरोमृदोपश्चकाले कालेन  
 पाहरत् ५५ एवमस्या व्रतस्याया व्रतं छिद्रं हरिर्नृपः प्रेषुः पर्यचरन् जिह्वो मृगहं वमृगाकृतिः ५६ नाध्यग  
 यद्ब्रतं छिद्रं तयो यमहीयते चिंतांती व्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ५७ एकदा सा तु संध्यायामुच्छि  
 ष्टा व्रतकर्षिता अस्य एवारीत्यासावधौ तं हिः सुषापविधि मोहिता ५८ लब्ध्वा तदंतरं शक्रो निद्रापहतचेतसः  
 दितेः प्रविष्टुं दरं योगेशो योगमायया ५९ चकत् सप्रधागर्भं वज्रेण कनकप्रभं रुदंतं सप्रधै केकं मारोदी  
 रितितान् पुनः ६० ते तमूचुः पीडमानाः सर्वे प्रांजल्यो नृप नौ जिघांससि किं त्विंद्रभातरं मरुतस्व ६१ मा  
 नेषु भ्रातरं मद्यं यमित्याह कौशिकः अनन्यभावा नृपा र्षदानात्मनो मरुतां गणान् ६२ नममारदिते गर्भः श्री  
 निवासानुवंपया वक्रधाकुलिश छिन्नोद्ग्रेण स्वैर्यथा भवान् ६३ सकृदिष्टादिपुरुषपुरुषो याति सात्म्यतां संवत्सरं किं  
 चिद्वनं दित्याय हरिश्चितः ६४  
 अ ५८ निद्रापहतचेतो यस्याः ५९ मारोदीरित्युपलक्षयन्निवतान् पुनः सप्रधा चकत् चिच्छेद ६० ६१ कौशिक इन्द्रो

गणान् सप्तमगणान् वे मरुत इति श्रुतः



भा० ष०  
७०

हेमसंज्ञस्य हेमदर्शयति उंमिति प्रकर्षेण भवंत्याभ्यामतिप्रभवौ १० ११ १२ इत्यायत्तनिवर्तकः पुरुषव्यापारोभावनाख्यः कि  
यालौकिकी १३ प्रत्ययोनामरूपयोः प्रकाशः अपाश्रयः तयोराधारः १४ १५ १६ १७ महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्या उपन  
उंनमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति १८ श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभो भक्त्या संपूज  
येन्नित्यं यदीष्टे सर्वसंपदः १९ प्रणमेदंडुवद्भूमौ भक्तिप्रदं चेत्तसा दशवारं जपेन्मंत्रं ततस्तोत्रमुदीरयेत् २० युवा  
तु विश्वस्य विभूजगतः कारणं परं इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दूरतया अस्या अधीश्वरः साक्षात्तमेव पुरुषः परः २१ तं  
सर्वयज्ञइज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् गुणव्यक्तिरियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् २२ तं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः  
शरीरं द्रियाशयः नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमुपाश्रयः २३ यथा युवा त्रिलोकस्य वरदोपरमेष्ठिनो तथामउत्तमश्चा  
क संतु सत्या महाशिषः २४ इत्यभिष्टुय वरदे श्रीनिवासं श्रिया सह तन्निःसा योपहरणं दत्वा च मनमर्चयेत्  
२५ ततः स्तुवी तस्तोत्रेण भक्तिप्रदं चेत्तसा यजोष्ठिष्ठमवद्याप पुनरभ्यर्चयेद्गुरिं २६ पतिच परया भक्त्या महा  
पुरुषचेतसा प्रिये स्तैस्ते रूपनमोत्तमशीलः स्वयंपतिः विभूत्या सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च कृतमेकतरेण  
पिदं पत्यो रुभयोरपि २७ पत्न्या कुर्याद न होयां पतिरेतत्समाहितः २८  
मेतमजेत् पतिश्च स्वयंप्रेमशीलः सन् प  
त्न्या कर्माणि विभूयात् तदनुलोभभवेदित्यर्थः यजोदं पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति २८ २९ राम ॥



ऊनविंशोत्तुयत्त्रोक्तं कश्यपेन दितेर्व्रतं तदेव हि त्रिलोकहिताय हरितोषणं तस्य प्रकारमिति शेषः मार्गशिरेमासे  
शुक्ले पक्षे आदित्यप्रतिपदि २ अनुमंत्र्य पृष्ट्वा शुक्लादंताय स्याः सम्युक्तदंती धोतदंती अलंकृता सती पूजयेत् ३  
आक्षेपावनमस्कारमंत्रानादत्रिभिः तैत्तुभ्यं अलंपर्यायत्तमेव सर्वेन किंचिदभ्यैः कृत्यमस्ति अतः केवलं तैत्तुभ्यं न

रा वा व्रतं पुंसवन् व्रतमभवतायदुदीरितं तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति १ श्री क वा  
शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्वर्तु रनुज्ञया आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः २ निशम्य मरुतां जन्मवायुणा ननु  
मंत्रं च ज्ञात्वा शुक्लदंतीं शुक्ले वसीतालं कृतां वरे पूजयेत् प्रातराशात् प्राग्भगवन्तं श्रिया सह ३ अलंते निरपेक्षाय पूर्ण  
कामनमोस्तुते महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ४ यथा त्वं कृपया भूत्वा ते जसामहि नो जसा जुष्टुष्य गुरोः  
सर्वेस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ५ विष्णुपतिमहामाये महापुरुष लक्षणे प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोस्तुते  
६ उं नमो भगवते महापुरुषाय महाबुभावाय महाविभूतिपतये महाविभूतिभिर्वलिमुपहरणीति अनेनाहरहर्मे  
त्रेण विष्णोरावाहनाय याद्योऽस्य शर्नस्त्रानवास उपवीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहारघुपचारान्समाहित उपहरे

त ७ हविशेषं च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ८

मोस्तु पर्याप्तो हेतवः निरपेक्षाय हे पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये सकलसिद्धयोः विमाद्यायस्मिन् तस्मै ४ मोईश  
यथा वत्सं रुपादिभिर्जुष्टः अन्येऽप्यस्य सकल्यत्वादिभिः सर्वे गुरोः ततस्तस्मात् ५ महापुरुषस्य परमेश्वरस्य वल्लभानि निर  
पेक्षत्वादिति यस्याः तस्याः संबोधनं ६ पूजामंत्रमाह उं नम इति ७ हविशेषमुपहारावशिष्टं ८ ॥ ५३ ॥ ५६ ॥



भा० ४०  
७१

अवीरवयवाधनेश्वरीसत्यपियासुदुर्भगाभवति यन्नामयावीरोगीसविरुजाविमुच्यते त्रिपैसहितं क  
ल्यसमर्थदेहं च विंदेदिति शेषः २७ यवन्त्योवर्तेत तस्यपितृणां देवतानां चानंतं तद्विभवंतीत्यर्थः २८

एतच्चरित्वाविधिवद्रतं विभोरभीष्टितार्थं लभते पुमानिह स्त्रीत्वे तदास्थायत्नमेतसौ  
भगं प्रियं प्रजाजीवपतिं यशोगृहान् २६ कन्यां च विंदेत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरहत  
किल्बिषागतिं मृतप्रजाजीवसुताधनेश्वरीसुदुर्भगासुभगारूपमग्न्यं विंदेद्विरूपाविरु  
जाविमुच्यते यन्नामयावीरिद्रियकल्पदेहे २७ एतत्पठन्नेभ्युदये च कर्मण्यपतंतं तद्विः पितृदे  
वतानां तुष्टाय यच्छंति समस्तकामान् होमावसाने द्रुतभुक् श्रीहरिश्च राजन्महन्मरुतां ज  
नपुण्यं द्वितेव्रतं चाभिहितं महतै २८ इ श्री इ व म पु रो र हं सं ता वे  
कि ष स्कं पुं व व्र क न को विं ध्या ११ शुभमस्तु ॥ ००

ज १

उपसंहरति रौन्ति महुत्पुण्यं जन्म महद्व्रतं च २९ षष्ठस्कंधनिगृहार्थपदभावार्थदीपिका सदि  
शमेवितामेषायतो श्रीधरनिर्मिता १३ श्री श्रीध स्वा विर ता ष मे को विं ध्या १४

७१



नविहन्त्यात् नष्टिद्यात् २० २१ द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वाद  
शसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् हायनमित्युक्ते तन्मध्ये पातिनस्यैकस्य त्यागः स्यात् तदुभ

विस्मोर्त्रे तमिमं विभ्रन्त विहन्त्यात् कथंचन विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्वगंधवलिमंडनैः ॥  
अर्चैर्दहरहर्भक्ता देवं नियममास्थितः २० उद्यम्य देवं सेधाम्नि तन्निवेदितमग्रतः अ  
द्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसंमुद्ध्ये २१ एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादश हायनम्  
नीत्वा योपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमे हनि २२ श्वोभूतेऽप उपसृज्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत्  
पयःसूतेन जुहुयाच्च रुणा सह सर्पिणा पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः २३ आशि  
षं शिरसा दद्याद्द्विजैः प्रीतैः समीरिताः प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया २४ आचा  
र्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सहबंधुभिः दद्यात्पत्न्यै चरैः शेषं सुप्रजस्त्वे च सौभगं २५

यं वारयितुमभयमुक्तं उपचेत् २२ श्वोभूते प्रभाते सति पयसि सूतेन पाकेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणा  
स्थालीस्थितेन विधानेन २३ २४ सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रमित्यर्थः २५ ॥ रामरामरामरामरामरामरामराम ॥